

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

**ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΒΙΔΙΟΥ: ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΡΑΡΗΑΕΛ
REGIUS ΣΤΟ 5^ο ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ *ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΝ***

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΤΣΙΟΥΛΑΣ
Α.Μ. 60045

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: ANNA ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΗ

Συνεπιβλέποντες καθηγητές: ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ

ΚΟΜΟΤΗΝΗ ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2022

Βεβαιώνω ότι είμαι ο συγγραφέας της παρούσας εργασίας και ότι έχω αναφέρει ή παραπέμψει σε αυτή, ρητά και συγκεκριμένα, όλες τις πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών, προτάσεων ή λέξεων, είτε αυτές μεταφέρονται επακριβώς (στο πρωτότυπο ή μεταφρασμένες) είτε παραφρασμένες. Επίσης, βεβαιώνω ότι η εργασία προετοιμάστηκε από μένα προσωπικά για το συγκεκριμένο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	4
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
1.1. Το υπόμνημα κατά την εποχή της Αναγέννησης.....	6
1.2. Raphael Regius: Η βιογραφία και εργογραφία του.....	10
1.3. Η θέση του Raphael Regius στο πλαίσιο της υπομνηματιστικής παράδοσης.....	13
1.4. Οι πηγές και η χρήση τους.....	16
1.5. Μέθοδος και σύνταξη του υπομνήματος	18
1.6. Σημειώσεις για την εκδοτική <i>fortuna</i> του υπομνήματος.....	20
1.7. Η έκδοση της Βενετίας του 1513 από τον Giovanni Tacuino da Trino.....	22
1.8. Παρεμβάσεις στην ορθογραφία και στίξη του αναγεννησιακού κειμένου.....	24
2. ΚΕΙΜΕΝΟ.....	30
3. Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΩΝ ΤΟΥ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1513.....	57
3.1. Ετυμολογικά/σημασιολογικά σχόλια.....	57
3.2. Μυθολογικά σχόλια.....	59
3.3. Πραγματολογικά σχόλια.....	63
3.4. Γραμματικά σχόλια.....	66
3.5. Σχήματα λόγου.....	68
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	69
5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	71
6. ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ.....	75
6.1. Ευρετήριο συγγραφέων και έργων.....	75
6.2. Ευρετήριο ονομάτων και γεωγραφικών όρων.....	77
ΠΕΡΙΛΗΨΗ/SUMMARY.....	81

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στο προλογικό αυτό σημείο θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου προπάντων στην επιβλέπουσα καθηγήτρια της παρούσας διπλωματικής εργασίας, κ. Άννα Μαστρογιάννη, Επίκουρη Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, της οποίας οι γνώσεις, οι εύστοχες παρατηρήσεις και η υπομονή που επέδειξε κατά τη διάρκεια της συγγραφής και της επιμέλειας της εργασίας μου, υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες για την ολοκλήρωση μιας εξαιρετικά ενδιαφέρουσας διαδρομής. Την ευχαριστώ επίσης θερμά για τη βοήθεια που μου πρόσφερε στην πρόσβαση της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον συνεπιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Ιωάννη Ντεληγιάννη, Αναπληρωτή καθηγητή Λατινικής Φιλολογίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, για τις καίριες παρατηρήσεις του και για τη δυνατότητα που μου πρόσφερε να εμπλουτίσω τις γνώσεις μου στη Λατινική Παλαιογραφία, στο πλαίσιο μεταπτυχιακού του μαθήματος. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στον συνεπιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Χαρίλαο Μιχαλόπουλο, Αναπληρωτή καθηγητή Λατινικής Φιλολογίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις του αλλά και την αγάπη που κατάφερε να μου μεταδώσει για τον Οβίδιο, κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών μου σπουδών, η οποία αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την ενασχόλησή μου με τον συγγραφέα αυτόν και σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Επιπλέον, δεν λησμονώ το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, αλλά και τους υπεύθυνους της Βιβλιοθήκης του Τμήματος Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για την προθυμία τους στην αναζήτηση και την εύρεση ελληνικής και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας. Ευχαριστώ, επίσης, θερμά την κ. Ιωάννα Λαφτσή, υποψήφια διδάκτορα του Τ.Ε.Φ. του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, για τη βοήθεια που μου πρόσφερε στη μετάφραση της ιταλικής βιβλιογραφίας που ήταν απαραίτητη για την εργασία μου. Τέλος, ευχαριστώ θερμά τα οικεία μου πρόσωπα για τη συνεχή και πολυεπίπεδη ενθάρρυνση και στήριξη που μου χάρισαν καθόλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια πιστή αλλά και διορθωμένη -βάσει των κανόνων των κλασικών λατινικών- μεταγραφή των σχολίων ενός σημαντικού φιλολόγου της Αναγέννησης, του Raphael Regius, στο 5^ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου. Μετά από μια συνοπτική γενική εισαγωγή για τη θέση του υπομνήματος κατά την εποχή της Αναγέννησης, τη ζωή και το έργο του σημαντικού αυτού ουμανιστή, αλλά και την πορεία που χάραξε στην υπομνηματιστική παράδοση της Αναγέννησης, ακολουθούν κάποιες ενότητες σχετικά με την εκδοτική τύχη του υπομνήματος του Regius, την περιγραφή της συγκεκριμένης έκδοσης, βάσει της οποίας έγινε η μεταγραφή των σχολίων στην παρούσα εργασία, καθώς και με τις πηγές, που είχε στη διάθεσή του ο συγγραφέας, και τη χρήση τους. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται η μεταγραφή των σχολίων του Regius στο 5^ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* και στο τρίτο κεφάλαιο η ταξινόμησή τους σε διάφορες κατηγορίες. Η εργασία πλαισιώνεται από την παράθεση συμπερασμάτων και βιβλιογραφίας, καθώς και από ευρετήρια ονομάτων, τόπων, συγγραφέων και χωρίων που απαντούν στο συγκεκριμένο υπόμνημα. Η συστηματική μελέτη και αποκωδικοποίηση των ποικίλων πληροφοριών που εμπεριέχονται στο υπόμνημα του Regius ευελπιστεί να συμβάλει στην ανάδειξη του τρόπου εργασίας ενός από τους πλέον σημαντικούς υπομνηματιστές της Αναγέννησης και της ευρυμάθειάς του στον χώρο της κλασικής γραμματείας. Καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση της παρούσας εργασίας υπήρξε το έργο του Matteo Benedetti (2008), ο οποίος επιμελήθηκε την κριτική έκδοση των σχολίων του Regius στα βιβλία I έως IV των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Το υπόμνημα κατά την εποχή της Αναγέννησης

Κατά την εποχή της Αναγέννησης, ο γεωγραφικός χώρος της Ευρώπης αποτέλεσε το πεδίο πολλών συγκρούσεων και έντονων αντιπαραθέσεων αλλά παράλληλα και τον ιδιαίτερο χώρο, όπου διαδραματίστηκε μια εξαιρετικά θεαματική ανανέωση τόσο στον θρησκευτικό όσο και στον πολιτικό και πολιτιστικό τομέα, που επέτρεψε στην Ευρώπη, λόγω της μεγάλης οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής εξουσίας, που απέκτησε, να καθορίσει την πορεία της παγκόσμιας ιστορίας.¹ Η Αναγέννηση, και ιδιαίτερα η περίοδος του 15^{ου} αι. (*Quattrocento*), χαρακτηρίζεται από την αναβίωση της κλασικής παράδοσης σε όλες τις εκφάνσεις της και την τοποθέτηση της καλλιτεχνικής δημιουργίας στο επίκεντρο.² Έχει θεωρηθεί ως η μεταβατική περίοδος ανάμεσα στον Μεσαίωνα³ και τη σύγχρονη εποχή, κατά τη διάρκεια της οποίας θεμελιώθηκαν οι βάσεις του σύγχρονου πολιτισμού και διαμορφώθηκε το πολιτικό, πολιτισμικό, θρησκευτικό αλλά και οικονομικό τοπίο της δικής μας εποχής. Παράλληλα με την Αναγέννηση και την άνθιση των τεχνών και των γραμμάτων, ανθίζει και το πνευματικό ρεύμα του *Ουμανισμού*,⁴ η συμβολή του οποίου υπήρξε καθοριστική στην εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, καθώς πρέσβευε τη στροφή προς τη μελέτη της ανθρώπινης φύσης και κοινωνίας και τη βαθύτερη οικείωση του ανθρώπου με τα μνημεία του λόγου και της τέχνης.⁵ Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από την επιθυμία για επιστροφή σε καθετί πρωταρχικό, γνήσιο και ουσιαστικό, ενάντια σε προκαταλήψεις και δογματισμούς. Ιδανικό πρότυπο των ουμανιστών αποτελεί ο *homo universalis*, δηλαδή ο παγκόσμιος και απόλυτα ολοκληρωμένος άνθρωπος, ο οποίος είναι καλός γνώστης (αυθεντία) σε κάθε τομέα του επιστητού.

Η υπομνηματιστική παράδοση, που έχει τις ρίζες της στην εποχή των αλεξανδρινών φιλολόγων, γνώρισε τον 15^ο αιώνα μια εξαιρετική ανάπτυξη, που

¹ Πρβλ. Attali (1992) 17.

² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την εποχή της Αναγέννησης βλ. Festa (2000) 1-10, Ritchie (2005) 6-7, Μπαρούτσο (2019) 169-177 και Χαραλαμπίδη (2014) 11-21.

³ Πρβλ. Le Goff (1991) σχετικά με τον πολιτισμό κατά τα μεσαιωνικά χρόνια.

⁴ Πρβλ. γενικά Festa (2000) στην εισαγωγή του έργου του. Επίσης, Μπαρούτσο (2019) 72-89· Kraye (2011).

⁵ Πρβλ. Festa (2000) 9.

οφειλόταν στην επιθυμία των ουμανιστών να διασώσουν και να αναβιώσουν το πνεύμα των κλασικών συγγραφέων μέσω των κριτικών εκδόσεων των έργων τους και της ερμηνείας τους μέσω των σχολίων. Η εφεύρεση της τυπογραφίας από τον Γουτεμβέργιο (Johannes Gensfleisch) το 1434, μπορεί από τη μια πλευρά να αναδείχθηκε σε πρώτη τάξεως εργαλείο για την εκκλησιαστική προπαγάνδα⁶ αλλά από την άλλη συνέβαλε καθοριστικά στην αναπαραγωγή και διάδοση των κλασικών κειμένων και των υπομνημάτων τους. Η μορφή και το περιεχόμενο των υπομνημάτων δεν ακολουθούσε αυστηρούς κανόνες, αλλά αποτελούσε συγκερασμό διαφόρων τεχνικών και πρακτικών, με κυρίαρχη αυτή της παράφρασης και της συσσώρευσης εγκυκλοπαιδικών πληροφοριών από ποικίλους τομείς της επιστήμης, πρακτική που εξακολούθησε να κυριαρχεί μέχρι τον 18^ο αιώνα. Πολύ συχνές ήταν επίσης οι παρεκβάσεις, ενώ δεν έλειπαν σε αρκετές περιπτώσεις και οι πληροφορίες αυτοβιογραφικού περιεχομένου.

Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να αναφερθεί ο ρόλος των σχολίων κατά τα μεσαιωνικά χρόνια σε σύγκριση με τις κομβικές αλλαγές που παρουσιάστηκαν στον τρόπο γραφής των υπομνηματιστικών κειμένων κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα, ώστε να αναδειχθούν μερικές βασικές διαφορές σχετικά με την προσέγγιση και την ανάλυση των αρχαίων κειμένων. Παρά το γεγονός ότι το σχόλιο κατά τον Μεσαίωνα λειτουργούσε ως μέσο για να αποσαφηνιστεί το ηθικό νόημα του υπό μελέτη κειμένου, από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα αλλάζει η λειτουργία του, καθώς προσπαθεί πλέον να εξηγήσει το κυριολεκτικό νόημα του κειμένου και να εντοπίσει τις λογοτεχνικές και επιστημονικές πηγές που χρησιμοποιεί ο εκάστοτε συγγραφέας. Ο δεσμευτικός χαρακτήρας των αλληγορικών σχολίων τροποποιείται σε μια εντελώς διαφορετική παράδοση, που ευνοεί σε πρώτο στάδιο την αποκατάσταση ενός ορθού κειμένου και την κατανόηση του κυριολεκτικού νοήματός του, θέτοντας σε δεύτερο πλάνο την ηθικολογική ανάλυσή του.⁷

Η λειτουργία των σχολίων στις αναγεννησιακές εκδόσεις παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με αυτή των σύγχρονων σχολίων στα κλασικά κείμενα αλλά και πολλές άλλες διαστάσεις, που συνοψίζονται ως ακολούθως:⁸

⁶ Μέσω του έντυπου βιβλίου η Εκκλησία μπορούσε να επιβάλλει τις εκδοχές της για τις Ιερές Γραφές. Πρβλ. ενδεικτικά Attali (2000) 61.

⁷ Περισσότερα για τον ορισμό του αναγεννησιακού υπομνήματος σε αντιδιαστολή με το μεσαιωνικό πρβλ. Pade (2005) και Skoje (2006).

⁸ Πρβλ. κυρίως Epenkel-Nellen (2013) 1-39, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για τη σχετικά παραμελημένη από την έρευνα κατηγορία του αναγεννησιακού υπομνήματος (σελ. 2, υποσ. 1).

Το υπόμνημα έδινε στο υπομνηματιζόμενο κείμενο τη σφραγίδα του αυθεντικού κειμένου, τοποθετώντας το παράλληλα σε έναν κανόνα κλασικών κειμένων. Οι κλασικοί συγγραφείς έγιναν με αυτόν τον τρόπο αυθεντίες (*auctoritates*), πάνω στις οποίες έπρεπε να βασιστεί κανείς, ακόμη και όταν είχε να πει κάτι εντελώς καινούριο. Το κείμενο που κρίνονταν άξιο υπομνηματισμού, αλλά και ο ίδιος ο υπομνηματιστής, αποκτούσαν μια ιδιαίτερη αίγλη, σε σημείο που οι ίδιοι οι ουμανιστές να αισθάνονται την ανάγκη να υπομνηματίσουν τα δικά τους έργα. Υπήρχαν φυσικά και κατηγορίες έργων, που δεν προσφέρονταν ιδιαίτερα για υπομνηματισμό, όπως οι επιστολές, τα επιγράμματα ή τα κείμενα, που περιείχαν επιθέσεις σε ομότεχνους.

Από την εποχή της δημιουργίας των πρώτων πανεπιστημίων, το υπόμνημα συνδέθηκε σταθερά με την εκπαιδευτική πρακτική. Οι πανεπιστημιακές σημειώσεις σπουδαστών και διδασκόντων τυπώνονταν χωρίς ιδιαίτερες αισθητικές αξιώσεις, αποφέροντας σημαντικά κέρδη στους εκδοτικούς οίκους. Το υπόμνημα έγινε επίσης το βασικό όχημα για τη διδασκαλία της λατινικής γλώσσας, η γνώση της οποίας ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα των μορφωμένων της εποχής. Επιπλέον, είχε επικρατήσει ευρέως η άποψη ότι ο υπομνηματισμός των κειμένων της αρχαιότητας ήταν απαραίτητος, εφόσον η κλασική παιδεία συντελούσε στην ηθική και θρησκευτική εκπαίδευση των νέων, προσφέροντας παραδείγματα ηθικής συμπεριφοράς προς μίμηση.

Συγκεντρώνοντας πληροφορίες από διάφορους τομείς του επιστητού, το αναγεννησιακό υπόμνημα εξελίχθηκε σύντομα σε ένα αποθετήριο γνώσης και μέσο για την απόκτηση εγκυκλίου παιδείας κατά το πρότυπο του εγκυκλοπαιδιστή Πλίνιου του πρεσβύτερου και των υπομνημάτων της ύστερης αρχαιότητας, όπως του Σέρβιου και του Μακρόβιου. Όλα τα κείμενα της αρχαιότητας, ακόμη και τα λιγότερο γνωστά, και ακόμη και τα κείμενα των ίδιων των υπομνηματιστών, όπως του Μακρόβιου και του Δονάτου, συμπεριλήφθηκαν στον κανόνα των κειμένων, που ήταν άξια για υπομνηματισμό. Η συσσώρευση της γνώσης έγινε ακόμη μεγαλύτερη με την εμφάνιση νέων επιστημών, όπως της αρχαιολογίας, της επιγραφικής και της πολιτιστικής ιστορίας του αρχαίου κόσμου.

Πολύ συχνά τα υπομνήματα περιείχαν απόψεις των ουμανιστών για την κριτική αποκατάσταση των κειμένων της αρχαιότητας, αν και πολύ σπάνια ολόκληρα υπομνήματα ήταν αφιερωμένα αποκλειστικά σε συζητήσεις τέτοιου είδους. Από την άλλη, ο σχολιασμός των αρχαίων κειμένων από τον χώρο της πολιτικής και στρατιωτικής

ιστορίας πρόσφερε συχνά παραδείγματα δράσης σε Ευρωπαίους ηγεμόνες και πολιτικούς, ενώ δεν απουσίαζαν συχνά και οι συζητήσεις για σύγχρονα θέματα πολιτικής. Τέλος, το αναγεννησιακό υπόμνημα πρόσφερε μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία για την άσκηση κριτικής σε συγχρόνους πάνω σε διάφορα θέματα, πολιτικά, θρησκευτικά, φιλολογικά κλπ., καθώς ο σχολιαστής είχε τη δυνατότητα να κρύβεται πίσω από το κείμενο που σχολίαζε, σε αντίθεση με τον συγγραφέα ενός επιθετικού λιβέλλου, που ήταν υποχρεωμένος να επιτεθεί ανοιχτά στους αντιπάλους του.

Τα υπομνηματιστικά σχόλια στα κλασικά ελληνικά και λατινικά κείμενα συνεισφέρουν αποτελεσματικά σε μια πιο βαθιά ανάγνωση και ερμηνεία του σχολιασμένου κειμένου, καθώς εντοπίζουν και καταγράφουν τους ποικίλους υπαινιγμούς και τα διακείμενα, τα οποία σχετίζονται και αλληλεπιδρούν με το εξεταζόμενο κειμενικό απόσπασμα, οικοδομώντας με αυτόν τον τρόπο ένα νέο πλαίσιο ερμηνείας. Οι σχολιαστές αντλούν σε αρκετά μεγάλο βαθμό ικανοποίηση από την εύρεση των διακειμένων⁹ και τα σχόλια είναι πλέον γεμάτα με «πλούσιο» υλικό, όμως αυτός ο πλούτος εγείρει ερωτήματα για το κατά πόσο τα σχόλια βοηθούν τον αναγνώστη σε μια πιο διεισδυτική κατανόηση του αρχαίου κειμένου ή αποσκοπούν στην επίδειξη της ευρυμάθειας του εκάστοτε σχολιαστή. Σε κάθε περίπτωση, η σημασία των σχολίων ως αναγκαία κριτικά εργαλεία για την αποσαφήνιση ενός κειμένου δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί. Ακολουθεί μια κατηγοριοποίηση των διαφόρων λειτουργιών, που μπορεί να έχουν τα σχόλια σε ένα κείμενο της κλασικής γραμματείας:¹⁰

α) βοηθούν στην αποκατάσταση του κειμένου με την παράθεση παράλληλων χωρίων, που ενισχύουν την επιχειρηματολογία για την υιοθέτηση συγκεκριμένων γραφών από τη χειρόγραφη παράδοση.

β) μέσω της σημασιολογικής ανάλυσης ορισμένων όρων βοηθούν στην καλύτερη κατανόηση του κειμένου.

γ) δίνουν στον εκάστοτε σχολιαστή τη δυνατότητα να προσφέρει νέες πληροφορίες για το υπό εξέταση κείμενο, έτσι ώστε να δημιουργηθούν «εναλλακτικές» αναγνώσεις.

δ) τοποθετούν το κείμενο στα συμφραζόμενα του λογοτεχνικού είδους στο οποίο ανήκει, αναδεικνύοντας ορισμένες υφολογικές αποχρώσεις και προκαλώντας δημιουργικό

⁹ Πρβλ. Fowler (1997).

¹⁰ Πρβλ. Gibson (2002) για πιο αναλυτικές πληροφορίες αναφορικά με τη χρήση και τη διάδοση των σχολίων, καθώς και για την κατηγοριοποίησή αυτή.

προβληματισμό αναφορικά με την ύπαρξη ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ κειμένου και διακειμένων.

ε) αποκαλύπτουν τη διακειμενικότητα ενός κειμένου, που μπορεί να απορρέει από τις συνειδητές ή μη παραπομπές ενός συγγραφέα σε άλλα κείμενα και αναδεικνύουν τους κοινούς τόπους στα λογοτεχνικά συμφραζόμενα του κειμένου.

στ) τα σχόλια δεν αποτελούν μόνο οδηγό για την καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία ενός κειμένου, αλλά λειτουργούν και από μόνα τους ως έργα αναφοράς.¹¹

1.2. Raphael Regius: Η βιογραφία και εργογραφία του

Παρά το γεγονός ότι η συγγραφική δραστηριότητα του Raphael Regius (1440-1520) συνδέθηκε με πλήθος αρχαίων ελληνικών αλλά και λατινικών κειμένων, οι πηγές για τη ζωή του είναι εξαιρετικά πενιχρές και προέρχονται κυρίως από τις επιστολές άλλων λογίων.¹² Η γέννησή του τοποθετείται γύρω στο έτος 1440, σύμφωνα με μια επιστολή του Έρασμου προς τον Jodocus Gaverius του 1523, στην οποία αναφέρει ότι συνάντησε τον Regius στην Πάδοβα το 1508, όταν εκείνος ήταν 70 ετών και έσπευδε να παρακολουθήσει τις διαλέξεις του Μάρκου Μουσούρου (1470-1517).¹³ Η πιθανότερη γενέτειρα του Regius ήταν το Carenno (σημερινό Lecco) στην περιοχή του Μπέργκαμο της Ιταλίας. Ωστόσο, ένα επαναλαμβανόμενο λάθος στη βιβλιογραφία τοποθετεί τη γέννηση του ουμανιστή στη Βολτέρα, λόγω της σύγχυσης που δημιουργήθηκε με τον συνονόμάτο του ουμανιστή Raffaele Maffei.¹⁴ Αναφορικά με την οικογένεια και τις σπουδές του, το μόνο στοιχείο που διαθέτουμε είναι το όνομα του αδερφού του Τζιοβάνι, ο οποίος ήταν καγκελάριος του επισκόπου Niccolò Franco του Τρεβίζο, ενώ ασαφείς είναι και οι πληροφορίες σχετικά με την εκπαίδευσή του. Υπάρχει μια μεγάλη πιθανότητα να είχε φοιτήσει στη Σχολή του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, επειδή το όνομά του αναφέρεται στον επικήδειο λόγο, τον οποίο συνέθεσε το 1502 ο Alessandro Falconi για τον ουμανιστή Benedetto Brugnolo, που δίδασκε στη Σχολή αυτή από το 1466.

¹¹ Πρβλ. Gumbrecht (1993) 443-53.

¹² Οι βιογραφικές πληροφορίες για τον ουμανιστή Regius έχουν αντληθεί κυρίως από την εισαγωγή του έργου του Benedetti (2008) σελ. 3-19 και από το λήμμα του Pignatti στο *Dizionario Biografico degli Italiani*.

¹³ Πρβλ. Allen et al. V (1924) 244 και Fumagalli (2002) 82.

¹⁴ Το λάθος αυτό προήλθε από την έκδοση του G. Scoto (Βενετία, 1545) με τις *Enarrationes* του Raphael Regius στο 15^ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου, όπου αναφέρεται ο Regius ως Volterranus.

Η εκδοτική δραστηριότητα του Regius μπορεί να χωριστεί σε δύο χρονικές περιόδους: η πρώτη από το έτος 1470 έως το 1500 και η δεύτερη από το 1500 έως το 1520. Το 1473 είχε ασχοληθεί ήδη με την επιμέλεια των εκδόσεων των *Κωμωδιών* του Τερέντιου με αφιέρωση στον Bartolomeo Giraldi, ενώ το 1481 συνεργάστηκε στην έκδοση των έργων του Ορατίου (Βενετία, M. Manzolo), αξιοποιώντας τα σχόλια του Πορφυρίωνα, όπως αναφέρει στον σύντομο πρόλόγό του προς τον Luigi Mauroceno. Επιμελήθηκε επίσης εκδόσεις και υπομνήματα σε έργα του Κικέρωνα και του Πλουτάρχου. Στο συγγραφικό του έργο συγκαταλέγονται διάφοροι ρητορικοί λόγοι (*orationes*) και επιστολές, σύμφωνα με τη συνήθεια των ουμανιστών της εποχής του, καθώς και μια μετάφραση έργων του Βασιλείου του Μεγάλου και διαφόρων έργων του Πλουτάρχου στα λατινικά.¹⁵ Το 1483 ο Regius δημοσίευσε το έργο *De laudibus eloquentiae panegyricus*, σχετικά με τη ρητορική ως διφυή κλάδο, που συνδυάζει τη φιλοσοφική γνώση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού με τη ρωμαϊκή πολιτική και πολιτειακή παράδοση, εξαιρώντας τον κομβικό ρόλο του Κικέρωνα στη διαδικασία αυτή.

Η έναρξη της ακαδημαϊκής του σταδιοδρομίας τοποθετείται το έτος 1482, κατά το οποίο ο ουμανιστής Cataldo Siculo είχε κληθεί να διδάξει ρητορική στο πανεπιστήμιο της Πάδοβα με την αμοιβή των 200 φλορινιών, αλλά ο Regius του είχε επιτεθεί δημόσια, θεωρώντας τον ανίκανο να αναλάβει μαθήματα και να διδάξει.¹⁶ Μεταξύ των χρόνων 1482-1486, ο Regius ήταν *magister* των Ελληνικών, των Λατινικών και της Ρητορικής στο πανεπιστήμιο της Πάδοβα. Οι διαλέξεις του εκείνη την τετραετία θα πρέπει να είχαν ως αντικείμενο τα κείμενα του Βαλέριου Μάξιμου, του Πέρσιου, το *De Officiis* και τις *Epistulae* του Κικέρωνα, τη *Naturalis Historia* του Πλίνιου, καθώς και την *Institutio Oratoria* του Κοϊντιλιανού, όπως συνάγεται από μια φιλολογική συλλογή, την οποία εξέδωσε ο ίδιος στη Βενετία (από τον εκδοτικό οίκο του Guglielmo Anima Mia) το 1490. Στο περιβάλλον του πανεπιστημίου της Πάδοβα ο Regius απολάμβανε από τη μια πλευρά την εκτίμηση των φοιτητών του, αλλά από την άλλη ήρθε και αντιμέτωπος με ύπουλες επιθέσεις από ανταγωνιστές του, οι οποίοι προσπάθησαν να τον απομακρύνουν από τη θέση του με κάθε δυνατό τρόπο. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να λήξει απότομα η διδασκαλία του στο πανεπιστήμιο το έτος 1486, όταν ο αντίπαλός του Giovanni Calfurnio (ευρύτερα

¹⁵ Πρβλ. Robathan et al. (1976) 270. Για μια ενδελεχή παρουσίαση της συγγραφικής και εκδοτικής δραστηριότητας του Regius πρβλ. Cosenza (1962) VI 3017-3021.

¹⁶ Τα γεγονότα αυτά τα αναφέρει ο ίδιος σε μια *Disputatio* εναντίον του πιο μισητού εχθρού του, Giovanni Calfurnio, που δημοσιεύθηκε το 1490.

γνωστός ως Johannes Bergomensis ή Calphurnius Brixienis) είχε συνωμοτήσει εναντίον του και κατάφερε να κληθεί στην έδρα της λατινικής ρητορικής στη θέση του Regius. Η έντονη δυσαρέσκεια του Regius προς τον αντίπαλό του εκφράστηκε και στα γραπτά του και έφτασε στο απόγειό της την περίοδο μεταξύ του 1486 και του 1493.¹⁷

Οι ποικίλες αυτές διαμάχες έκαναν το περιβάλλον της Πάδοβα αφόρητο και ασφυκτικό, με αποτέλεσμα να ξεκινήσει ο Regius μια περίοδο περιπλάνησης και συνεχούς αναζήτησης μιας καλά αμειβομένης πανεπιστημιακής θέσης. Στην περιοχή της Φλωρεντίας μαρτυρείται η παρουσία του μεταξύ των ετών 1489-1491, όπου αφιέρωσε στον Lorenzo de Medici ένα *commentariolum* στις *Σάτυρες* του Πέρσιου, ενώ το έτος 1491 βρέθηκε στο Μιλάνο, όπου εργάστηκε στο έργο *Ducenta problemata in totidem Institutionis oratoriae Quintiliani depravationes*, το οποίο παρουσίασε προσωπικά στον Ludovico il Moro στις 6 Νοεμβρίου στο Vigevano, μαζί με μια *supplicatio* για μια θέση για τη διδασκαλία της ρητορικής. Το έργο τυπώθηκε στη Βενετία τον επόμενο χρόνο, το 1492. Τα έτη 1492-1503 ο Regius ήταν εγκατεστημένος στη Βενετία, στο campo S. Angelo, ανάμεσα στη γέφυρα του Ριάλτο και την περιοχή του Σ. Μάρκο, σύμφωνα με μια επιστολή του Sanudo. Το 1492-93 δημοσιεύτηκαν δύο εκδόσεις των *Enarrationes* του Regius στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου και το 1493 ένα τμήμα από το έργο *Institutiones Oratoriae* του Κοϊντιλιανού με εκτενή σχόλια στο περιθώριο των σελίδων. Μερικά χρόνια αργότερα, ο Regius εκφώνησε τον επικήδειο λόγο προς τιμήν του Μιλανέζου πρεσβευτή Battista Sfondrato στις 26 Σεπτεμβρίου του 1497 στη Βασιλική των Αγίων Ιωάννου και Παύλου στη Βενετία, ενώ το έτος 1500 -μετά τον θάνατο του Giorgio Valla στις 24 Ιανουαρίου- διεκδίκησε τη διαδοχή του, αλλά χωρίς επιτυχία. Το 1502 δημοσίευσε τις *Tusculanae quaestiones* του Κικέρωνα στη Βενετία, στον εκδοτικό οίκο των G. και G. De Gregori και το 1506 τον Κοϊντιλιανό, επίσης στη Βενετία από τον Albertino da Lessona.

Το έτος 1503, μετά τον θάνατο του μεγαλύτερου εχθρού του, Calfurnio, ο Regius επιστρέφει στην Πάδοβα και επανακτά τη χαμένη του έδρα. Ωστόσο η πικρή και μακραίωνη διαμάχη δεν τελείωσε, αλλά αναζωπυρώθηκε μέσω του μαθητή του Calfurnio, Marino Becichemo, ο οποίος δημοσίευσε το 1503 και 1504 δύο συγγράμματα,

¹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο *Epistolae Plinii*, καθώς και δύο κατάλογοι με τα εμφανή και φρικτά σφάλματα του Calfurnio κατά την ερμηνεία των αρχαίων κειμένων, που περιέχονται στον τόμο του 1490. Πρβλ. Benedetti (2008) 8-9. Χαρακτηριστικό της έντονης δυσαρέσκειας του Regius αποτελεί το γεγονός ότι παραποίησε το επίθετο του αντιπάλου του σε Scalfurnio ή Scalfornia, που στη διάλεκτο της περιοχής του Μπέργκαμο σημαίνει 'εξαπάτηση'. Επίσης, τον αποκαλούσε με το προσβλητικό επίθετο 'Bestia', από το όνομα ενός διεφθαρμένου Ρωμαίου υπάτου, του Lucius Calpurnius Bestia.

στοχοποιώντας και κατακρίνοντας τον Regius, στα οποία εκείνος ανταπάντησε μετά από αρκετά χρόνια. Ο Regius δίδαξε λατινική λογοτεχνία στο πανεπιστήμιο της Πάδοβα έως το 1509, όπου και παύει η λειτουργία του εκεί πανεπιστημίου, λόγω του πολέμου της Συμμαχίας του Καμπραί, και στη συνέχεια μετακόμισε στη Βενετία, όπου εδραίωσε φιλία με τον Άλδο Μανούτιο, του οποίου τον επικήδειο λόγο εκφώνησε στις 7 Φεβρουαρίου του 1515 στην εκκλησία του S. Paternian.¹⁸ Στις 8 Μαρτίου του 1512 ξεκίνησε παραδόσεις στη Scuola di San Marco στη Βενετία. Παράλληλα συνεχίζονταν οι αντιπαραθέσεις και οι διαμάχες με τον Becichemo. Ο Regius είχε διαμαρτυρηθεί, χωρίς όμως να εισακουστεί, στο Συμβούλιο των Δέκα για το γεγονός ότι οι φοιτητές του πολλές φορές εγκατέλειπαν τα μαθήματά του για να παρακολουθούν τις διαλέξεις του αντιπάλου του, Becichemo, οι οποίες λάμβαναν χώρα ιδιωτικά, ακριβώς την ίδια ώρα με τις δικές του. Πέρα από τις σφοδρές αντιπαραθέσεις με τους αντιπάλους του, ο Regius απολάμβανε τη φιλία αρκετών ονομαστών συγχρόνων του ουμανιστών, όπως του Ermolao Barbaro και του Geronimo Donato, καθώς και διαφόρων ηγεμόνων, όπως του Francesco Gonzaga και του βασιλιά της Πολωνίας, Σιγισμούνδου.¹⁹ Πέθανε στις 16 Ιουλίου του 1520 και θάφτηκε κοντά στην εκκλησία του S. Angelo.

1.3. Η θέση του Raphael Regius στο πλαίσιο της υπομνηματιστικής παράδοσης

Η αφιερωματική επιστολή προς τον Δούκα της Μάντοβα, Francesco Gonzaga, που εμφανίζεται στην αρχή της έκδοσης του 1493, είναι πολύ σημαντική για την κατανόηση του είδους των *enarrationes* του 15^{ου} αι., καθώς σε αυτή ο συγγραφέας εκθέτει τις απόψεις του για τον διττό σκοπό της ενασχόλησής του με την ανάλυση και τον σχολιασμό των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου. Από τη μια πλευρά εστιάζει στη χρηστικότητα των μύθων από ηθικής απόψεως, καθώς αποτελούν δεξαμενή παραδειγμάτων για μια σωστή ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων της αυλής (*Exemplar mihi ... totius humanae et civilis vitae esse videtur*) και από την άλλη στην ανάδειξη της λογοτεχνικής, φιλολογικής και εγκυκλοπαιδικής αξίας του οβιδιανού έργου. Σύμφωνα με την επιστολή, το αναγνωστικό κοινό δεν περιορίζεται μόνο στους μαθητές (*in primis adolescentibus laudatarum artium studio destinatis sit perlegendum*) αλλά και στους ομοϊδεάτες ουμανιστές και σε

¹⁸ Οι σημαντικότερες πληροφορίες για το τελευταίο διάστημα της ζωής του Regius προέρχονται από το *Ημερολόγιο (Diarii)* του Marino Sanudo (Βενετία 1879), *passim*.

¹⁹ Πρβλ. Robathan et al. (1976) 270.

οποιονδήποτε είναι ικανός στον λόγο και τη δράση, όπως είναι για παράδειγμα ένας πολιτικός, όπως ο Gonzaga (*dicendi quoque et agendi peritum*) αλλά και στον πόλεμο (*Nam clarissima quaeque non bella modo, verum etiam proelia, ut stratagemata, ut ducum colloquia praetermittam, illo verborum Lepore, illa elegantia describuntur, ut plerisque tibi inter legendum interesse videaris*). Η ηθικοπλαστική λειτουργία των μύθων συνίσταται στο ότι προσφέρουν τη δυνατότητα για έναν συνετό τρόπο ζωής (*civiliter vivendi rationes*), μέσω των παραδειγμάτων, που λειτουργούν προς αποφυγή των ελαττωμάτων και πρόκριση των αρετών, όχι όμως απαραίτητα στο πνεύμα του χριστιανισμού. Ο υπομνηματιστής επισημαίνει σημεία της παγανιστικής ηθικής, που μπορεί μεν να συνάδουν με τη χριστιανική διδασκαλία, αλλά έχουν τη δική τους υπόσταση, ως παγκόσμιες ηθικές αξίες, και λειτουργούν ανεξάρτητα από αυτή. Επιπλέον, οι μύθοι εντάσσονται σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και ως εκ τούτου ο τρόπος προσέγγισής τους είναι καθαρά ιστορικός, με την έννοια ότι ο υπομνηματιστής καταβάλλει συνειδητή προσπάθεια να δείξει την πραγματολογική βάση των μύθων προσφέροντας πληροφορίες για πρόσωπα, τοποθεσίες κλπ. Αυτό είναι ένα βασικό σημείο διαφοροποίησης από τη μεσαιωνική πρακτική, η οποία προσπαθεί να ερμηνεύσει το κείμενο υπό το πρίσμα της αλληγορικής ερμηνείας των μύθων.

Ένα ακόμη στοιχείο διαφοροποίησης από την προγενέστερη μεσαιωνική παράδοση αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται τα βιογραφικά στοιχεία για τον συγγραφέα στην αρχή του έργου (συνήθως μετά την αφιερωματική επιστολή). Ενώ στις μεσαιωνικές εισαγωγές στον συγγραφέα και το έργο (*accessus*), υπάρχει αρκετός χώρος για ανεκδοτολογικές διηγήσεις,²⁰ στις ουμανιστικές εκδόσεις δίνεται μια όσο το δυνατόν περισσότερο ακριβής παράθεση των βιογραφικών στοιχείων, αντλημένων συνήθως από το ίδιο το έργο του αρχαίου συγγραφέα και επιχειρείται η τοποθέτησή του στο ιστορικό του πλαίσιο. Στο ίδιο πνεύμα της αποστασιοποίησης από τη μεσαιωνική παράδοση, εντάσσεται και η απόπειρα του Regius να απομακρύνει από το υπόμνημά του τα *argumenta fabularum* του Λακτάντιου, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο τη δυνατότητα στο κείμενο να αποκατασταθεί στην ολότητά του χωρίς τις ενοχλητικές υποδιαίρεσεις σε κεφάλαια: *illud curavi, ut ... quae ineptiarum cuiusdam pessime de tam egregio opera meriti interpositione insulsissime fuerant separata, connecterentur itaque omnia disponderentur.*²¹

²⁰ Πρβλ. Ghisalberti (1946).

²¹ Τα κεφάλαια αυτά, ιδιαίτερα προσφιλή στα μεσαιωνικά εγχειρίδια, προέρχονταν από την επιτομή του συγγραφέα της ύστερης αρχαιότητας, Lactantius Placidus, και πρωτοεμφανίστηκαν στην έκδοση των

Το υπόμνημα γίνεται τώρα πια ένα διδακτικό εργαλείο, που ερμηνεύει όλες τις παραμέτρους ενός πολυεπίπεδου ποιήματος, το οποίο δεν έχει αποκλειστικά και μόνο λογοτεχνική και μυθογραφική αξία. Οι αναγνώστες ενθαρρύνονται να το χρησιμοποιήσουν ως ένα ντοκουμέντο για τον αρχαίο κόσμο, σαν μια εγκυκλοπαίδεια, όπου θα βρουν ποικίλες πληροφορίες από διάφορους τομείς της επιστήμης: *Non solum enim veteres historiae ... describuntur, sed ita et geographiae et astrologiae et musicae et artis oratoriae et moralis naturalisque philosophiae ratio exprimitur.*

Πέρα από την ανάδειξη του ηθικοπλαστικού και διδακτικού χαρακτήρα του σχολιαζόμενου κειμένου, ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται και στη γλώσσα του: *non minus lepide quam utiliter.* Στο πλαίσιο αυτό σχολιάζεται το νόημα των λέξεων με την παράθεση συνωνύμων και παραδειγμάτων από τα έργα άλλων κλασικών συγγραφέων, χωρίς, ωστόσο, τις υπερβολές των συγχρόνων του ουμανιστών στην εξαντλητική παράθεση τέτοιων παράλληλων κειμένων. Όπως επισημαίνει ο ίδιος, η ματιά του είναι πιο κριτική και τα κριτήριά του στην επιλογή του υλικού του πιο αυστηρά. Δίνονται, επίσης, ετυμολογικές ερμηνείες, συχνά σε σχέση με την ελληνική προέλευση των λέξεων. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι το ενδιαφέρον του συγγραφέα για τις ετυμολογίες είναι καθαρά γλωσσικό, κατά το πρότυπο του γραμματικού του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., Festus (*De verborum significatione*), απαλλαγμένο από τη μεσαιωνική συνήθεια του να προσπαθεί να βρίσκει κανείς κρυφές σημασίες στις λέξεις. Τέλος, επισημαίνονται τα υφολογικά στοιχεία του κειμένου, όπως οι μεταφορές, καθώς και τα σχήματα λόγου. Ο αναγνώστης αποκτά έτσι μια βαθύτερη αίσθηση της λατινικής γλώσσας και εμπλουτίζει σε σημαντικό βαθμό το λεξιλόγιό του. Αυτή η αφθονία (*copia*) στη γλωσσική έκφραση αποτελεί ένα από τα δομικά συστατικά του αναγεννησιακού ύφους.²²

Ο Regius δεν φαίνεται, ωστόσο, να ενδιαφέρεται για την κριτική του κειμένου και δεν καταβάλλει ιδιαίτερη προσπάθεια να προτείνει κάποιες λύσεις σε δύσκολα σημεία από την άποψη της παράδοσης του οβιδιανού κειμένου, παρά τη δήλωσή του: *illud curavi, ut complura loca, quae falsorum correctorum temeritate fuerant depravata, corrigerentur.*²³ Ωστόσο, σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής του, δεν παραλείπει να

Μεταμορφώσεων του 1475 και συνέχισαν να εμφανίζονται, παρά τα απαξιωτικά σχόλια του Regius γι' αυτά, μέχρι το τέλος του 16^{ου} αιώνα (πρβλ. Guthmüller [1975] 126 και Moss [1998] 58).

²² Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της αφθονίας ανάμεσα στα αναγεννησιακά υπομνήματα αποτελεί το υπόμνημα του Niccolò Perotti (1429-1480) στο έργο του Μαρτιάλη, με τον τίτλο *Cornu Copiae*, μια ανεξάντλητη εγκυκλοπαίδεια λεξικογραφικού κυρίως υλικού. Πρβλ. Pade (2013).

²³ Πρβλ. Moss (1998) 31-32.

καυτηριάσει την άγνοια των προκατόχων του σε θέματα της κριτικής αποκατάστασης του κειμένου.²⁴

Στο τελευταίο τμήμα της επιστολής, με αφορμή ένα απόσπασμα του Κοϊντιλιανού από την *Institutio oratoria* (1.8.4-6), στο οποίο αναφέρονται τα λογοτεχνικά είδη που είναι πιο κατάλληλα για την εκπαίδευση των νέων, ο Regius βρίσκει την ευκαιρία να υπερασπιστεί τη χρησιμότητα του υπομνήματός του, κατακρίνοντας όσους ασχολούνται με την ερμηνεία των άσεμνων οβιδιανών έργων όπως οι *Amores*, η *Ars amatoria* και τα *Remedia amoris* και διαφθείρουν με τον τρόπο αυτό τα ήθη των νέων (*elegiae, in quibus amores describuntur, ... minime sint pueris praelegendae, ne tenellae adhuc mentes illo inquinentur affectu ...*). Ο Κοϊντιλιανός είναι γενικά το βασικό πρότυπο που αναφέρει ο Regius για τη μέθοδο που ακολούθησε στο υπόμνημά του και η οποία αφορά την αποσαφήνιση των σκοτεινών σημείων του πρωτότυπου έργου.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή, θα πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι το υπόμνημα του Regius αποτελεί προϊόν της εκπαιδευτικής του δραστηριότητας, εφόσον έχει τον χαρακτήρα πανεπιστημιακών σημειώσεων, που στόχο έχουν να εξομαλύνουν το κείμενο του Οβιδίου και να το κάνουν πιο προσιτό στους σπουδαστές του. Ο ίδιος ο υπομνηματιστής αναφέρει περήφανα τον σκοπό της συγγραφής του υπομνήματός του, που είναι η αποκατάσταση του πραγματικού χαρακτήρα των *Μεταμορφώσεων*, *ut reddita sibi esse Metamorphosis ipsa videatur*.²⁵

1.4. Οι πηγές και η χρήση τους

Παρά το γεγονός ότι στην αφιερωματική επιστολή του προς τον Francesco Gonzaga ο Regius αναφέρει σαράντα οκτώ Έλληνες συγγραφείς, στους οποίους παραπέμπει ο Οβίδιος στις *Μεταμορφώσεις* του, ο ίδιος δεν ενδιαφέρεται να προχωρήσει στην ταύτιση αυτών των πηγών και παραπέμπει περίπου στους μισούς από αυτούς στα σχόλιά του. Σε κάθε περίπτωση, η γνώση του της ελληνικής στάθηκε σημαντική παρακαταθήκη για την ερμηνεία του των λατινικών κειμένων. Στα σχόλια του 5^{ου} βιβλίου παραπέμπει σε δεκαοκτώ Έλληνες συγγραφείς, οι οποίοι εκτείνονται χρονικά από την κλασική εποχή

²⁴ Πρβλ. Moss (1998) 30-31, 59 για τα σημεία διαφοροποίησης του υπομνήματος του Regius από τα μεσαιωνικά υπομνήματα και McKinley (1996) για τη μεσαιωνική υπομνηματιστική παράδοση στο 10^ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων*. Αναλυτικά για τους εκπροσώπους της υπομνηματιστικής παράδοσης του Οβιδίου πριν και μετά τον Regius βλ. Mundt (2019) XXIV-XIX.

²⁵ Για την ανάλυση του περιεχομένου της αφιερωματικής επιστολής πρβλ. Benedetti (2004) 23-28.

μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα. Κάποιες φορές αναφέρει συγγραφείς, στα έργα των οποίων δεν πρέπει να είχε άμεση πρόσβαση αλλά να τα γνώριζε από την έμμεση παράδοση ή από λατινικές μεταφράσεις. Τέτοιο παράδειγμα είναι ο συγγραφέας Παλαίφατος, ο οποίος αναφέρεται στο *Χρονικό* του Ευσέβιου, που σώζεται μόνο στη λατινική μετάφραση του Ιερώνυμου. Επίσης, ο, κατά τα άλλα άγνωστος συγγραφέας, Σιληνός, που αναφέρεται στα *Εθνικά* του Στέφανου του Βυζάντιου. Πολύ συχνά χρησιμοποιεί τα σχόλια της αρχαιότητας στους κλασικούς συγγραφείς, όπως τα σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο. Παραπέμπει για παράδειγμα στα *Δηλιακά* του Φανόδικου και στα *Αιτωλικά* του Νίκανδρου, τα οποία βρήκε προφανώς σε κάποια συλλογή των σχολίων στα *Αργοναυτικά* του Απολλώνιου Ρόδιου. Το ίδιο ισχύει και για τα αποσπάσματα από το έργο του μυθογράφου Φερεκύδη του Αθηναίου. Τα έργα στα οποία παραπέμπει τις περισσότερες φορές είναι το *Descriptio Graeciae* του Παυσανία και τα *Γεωγραφικά* του Στράβωνα (5 αναφορές το καθένα). Υπάρχουν και δύο άμεσες αναφορές και μία έμμεση στα *Εθνικά* του Στέφανου του Βυζάντιου (πρώτη έκδοση Βενετία 1502), έργο στο οποίο παραπέμπει αρκετά συχνά στα σχόλιά του και στα άλλα βιβλία των *Μεταμορφώσεων*.

Από τους Λατίνους συγγραφείς παραπέμπει κυρίως στον Βιργίλιο για τα γλωσσικά παράλληλα (8 αναφορές στην *Αινειάδα*, 4 αναφορές στα *Γεωργικά*) και στη *Historia Naturalis* του Πλίνιου του πρεσβύτερου για τα πραγματολογικά σχόλια (7 φορές). Συνολικά παραπέμπει σε δώδεκα Λατίνους συγγραφείς, λιγότερους από τους Έλληνες συγγραφείς, γεγονός που ίσως οφείλεται στην επιθυμία του να αναδείξει την ευρυμάθειά του. Το χρονικό εύρος των λατινικών κειμένων, στα οποία παραπέμπει, εκτείνεται από την αυγούστεια εποχή μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα.

Ιδιαίτερα εξοικειωμένος φαίνεται να ήταν με τα έργα των Λατίνων γραμματικών της ύστερης αρχαιότητας, αν κρίνει κανείς και από τη σπάνια αναφορά στο έργο του γραμματικού Flavius Caper, αποσπάσματα του οποίου σώθηκαν στα έργα άλλων γραμματικών, κυρίως του Χαρίσιου. Αρκετά χρήσιμες του φάνηκαν επίσης οι επιτομές της ύστερης αρχαιότητας, όπως η *Επιτομή των Φιλιππικών Ιστοριών* του αυγούστειου συγγραφέα Gnaeus Pompeius Trogus από τον συγγραφέα του 2^{ου} αι. μ.Χ. M. Iunianus Iustinus. Άλλοι συγγραφείς, από τους οποίους αντλεί πολύ συχνά αλλά δεν εμφανίζονται στο 5^ο βιβλίο είναι ο ο μυθογράφος του 5^{ου} αιώνα, Fulgentius, ο Υγίνος, και ο γραμματικός του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Sextus Pompeius Festus.

Υπάρχουν και δύο αναφορές στο έργο *De Orthographia* του Giovanni Tortelli (1400-1466), όχι ιδιαίτερα θετικές (*Non autem Palisci ut putat Tortellius, qui in hoc quoque foede nimium fallitur* και *Quidam enim de orthographia scribentes cum oe diphthongo hoc nomem scribendum stulte praecipiant*), κάτι που ήταν αρκετά συνηθισμένο την ουμανιστική εποχή, όπου οι *auctores veteres* ήταν οι πραγματικές αυθεντίες, ενώ οι σύγχρονοι δεν έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης, καθώς το έργο τους δεν είχε ακόμη αποκτήσει την αίγλη του κλασικού. Τυπική επίσης για την ουμανιστική εποχή είναι η ασαφής αναφορά στους συγχρόνους, που εισάγεται με την αόριστη αντωνυμία *Quidam* (πρβλ. επίσης: *ut quidam somniant, ut quidam ex suo commodo fingunt, Quidam vero putant Hennaes esse legendum, Est autem possessivum nomen quinque syllabarum non quattuor, ut quidam legunt, An particula est interrogativa, quam eleganter utimur in solvendis quaestionibus, pro quam imperiti aut coniunctionem reponunt*), σε αντίθεση με τα ονόματα των αρχαίων συγγραφέων, που δηλώνονται ρητά.

Ο τρόπος που παραθέτει τις πηγές του δεν είναι ομοιόμορφος. Άλλες φορές παραθέτει αυτολεξεί τις πηγές του και άλλες μεταφέρει το νόημά τους παραφρασμένο. Στις περιπτώσεις των έμμετρων αποσπασμάτων παραθέτει αυτούσια την πηγή του (π.χ. Βιργ. *Aen.* I 731· III 335· IV 14· V 401-405· VIII 138-139· IX 327-328, *G.* III 311-313· *G.* IV 287-294, Λουκ. *BC.* IX 511-514). Είναι, ωστόσο, ιδιαίτερα συνεπής στην παράθεση των ονομάτων των συγγραφέων, στους οποίους παραπέμπει, γεγονός που οφείλεται εν μέρει και στην επιθυμία του να δείξει το εύρος της εξοικειώσής του με τα κλασικά κείμενα της αρχαιότητας.

Ιδιαίτερα χρήσιμη κρίνεται η παράθεση των πηγών από τον Regius, καθώς σε αυτές προσφέρει αρκετές φορές διαφορετικές γραφές για τα κείμενα που παραθέτει από αυτές των σύγχρονων εκδόσεων (π.χ. *corniger* αντί για *sortiger* ως επίθετο του Δία στο απόσπασμα του Λουκανού *BC.* IX 511-514).

1.5. Μέθοδος και σύνταξη του υπομνήματος

Δεδομένου του ότι δεν υπάρχει κάποια αναφορά από τον ίδιο τον συγγραφέα στα παρακείμενα των αναγεννησιακών εκδόσεων σχετικά με τη μέθοδο που ακολούθησε κατά τη σύνταξη του υπομνήματός του, τα στοιχεία που παρατίθενται στην ενότητα αυτή στηρίζονται στην περιγραφή των πρακτικών του, όπως διαφαίνονται μέσα από τα σχόλιά του. Καταρχήν, θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχει απόλυτη συνέπεια στον

τρόπο παράθεσης των διαφόρων λημμάτων, με τη χρήση ενός διακριτικού σημαδιού σε σχήμα ελληνικού Γ κεφαλαίου, που σηματοδοτεί την έναρξη του εκάστοτε λήμματος. Βέβαια, η συγκεκριμένη τακτική μπορεί να είναι αποτέλεσμα της επιμέλειας του κειμένου από τον αναγεννησιακό εκδότη και να μην προέρχεται από τον ίδιο τον συγγραφέα.

Δεν φαίνεται να υπάρχει μια συγκεκριμένη δομή στο κάθε λήμμα. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων η εξήγηση του λήμματος περιορίζεται στην παράθεση μιας ή περισσότερων συνώνυμων λέξεων ή στην παράφρασή του με κάποια φράση. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην ανίχνευση της προέλευσης των λέξεων που απαντούν στο οβιδιανό κείμενο, γεγονός που αποδεικνύεται από τη συχνή χρήση των ρημάτων *derivatur, significat, unde appellatum est, unde (de)nominatum est, de ... sumptum est, a ... dicitur, pro ... positum est, a ... nomen inditum est* κλπ. Σε αρκετές περιπτώσεις ο συγγραφέας ανατρέχει στον θησαυρό της ελληνικής γλώσσας για την ετυμολόγηση κάποιων λέξεων, γεγονός που δηλώνεται με τις φράσεις *ἀπὸ τοῦ ...* και *παρὰ τὸ ...* Η πιο συνηθισμένη έκφραση, με την οποία εκκινεί η εξήγηση ενός όρου είναι: *Hoc est ...* Η έκταση των λημμάτων κυμαίνεται από μία λέξη έως λίγες σειρές. Το λήμμα με τη μεγαλύτερη έκταση καλύπτει μία περίπου σελίδα περιθωρίων και αφορά τον μύθο του Περσέα και της Μέδουσας (σελ. L). Κάποιες φορές τα λήμματα ακολουθούν έναν σχηματικό τρόπο παρουσίασης, όπως για παράδειγμα στο σχόλιο για τα ονόματα και τη λειτουργία των εννέα Μουσών, όπου αναφέρεται αρχικά το όνομα της Μούσας, στη συνέχεια οι ελληνικές του ρίζες και τέλος η ανταπόκριση του ονόματος της κάθε Μούσας στις ιδιότητές της.

Αρκετές είναι οι θετικές κρίσεις του Regius σχετικά με την υφολογική αποτίμηση του οβιδιανού κειμένου, όπως π.χ. *Eleganter autem et patriam et genus istius Phorbantis describit poeta, ne quis ...* (σελ. XLIIIv), *Quo concinnius Musarum in aves transformationem subnectat* (σελ. Lv), *Eleganti phantasia multas describit metamorphoseis poeta* (σελ. Llv), *Repetitio est quae maxime laudationem exornat* (σελ. LI), *Apostrophe ad montem, qua maxime oratio exornatur* (σελ. LII), *Repetitio autem illius copulae sed et rem amplificat et orationem exornat* (σελ. LIII), *Fabulam fabulae, ut solet, eleganter annectit poeta* (σελ. LIIIv), *Concinne autem ingreditur poeta ad exponendam metamorphosium Arethusae* (σελ. LV), *Pulchra phantasia fingit poeta Arethusa in aquam fuisse conversam* (σελ. LVv), *Lynci autem Scythiae regis metamorphosin in lynca feram eleganter cum superiore fabula connectit poeta* (σελ. LVI).

Τέλος, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις, όπου ο Regius ασχολείται με θέματα παράδοσης του κειμένου, παρά την αντίθετη δήλωσή του στην αφιερωματική επιστολή.²⁶ Ένα τέτοιο παράδειγμα από τα σχόλιά του στο 5^ο βιβλίο είναι το ακόλουθο: *Sic quidem corrupte in exemplaribus legitur* (σελ. LVv).

1.6. Σημειώσεις για την εκδοτική *fortuna* του υπομνήματος

Οι *Enarrationes* του Raphael Regius αποτελούν το πρώτο έντυπο υπόμνημα στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου και αυτό με τις περισσότερες ανατυπώσεις κατά την αναγεννησιακή εποχή, αποκλειστικά σχεδόν στην Ιταλία και τη Γαλλία. Η εκδοτική τους *fortuna* εκτείνεται από το 1492, οπότε εμφανίστηκε μια πρώτη έκδοση στη Βενετία, υπό την επιμέλεια του Ottaviano Scoto και χωρίς την παρέμβαση του συγγραφέα, μέχρι το 1518, οπότε εμφανίστηκε η τελευταία έκδοση, ενώ ζούσε ακόμη ο συγγραφέας, στον εκδοτικό οίκο του Giovanni Tacuino da Trino, επίσης στη Βενετία. Η εκδοτική επιτυχία του εγχειρήματος ήταν τεράστια, αν σκεφτεί κανείς ότι μεταξύ του 1492 και του 1499 εμφανίστηκαν οκτώ εκδόσεις, από τις οποίες δύο, «πειρατικές»,²⁷ στη Βενετία (1492-1493) και έξι επίσημες (1493-1497).²⁸ Στη διάρκεια του 16^{ου} αι. το έργο συνέχιζε να κυκλοφορεί στους ακαδημαϊκούς κύκλους και εμφανιζόταν επαυξημένο με σχόλια κατοπινών μελετητών, όπως στην έκδοση της Λειψίας του 1582: *Ovidii Metamorphoseos libri XV cum commento Raphaelis Regii et annotationibus Jacobi Micylli [...] quibus accesserunt observationes Herculis Ciofani et Gregorii Bersmanni notae perpetuae*.²⁹

Διακρίνονται, επομένως, τρεις εκδοτικές φάσεις του υπομνήματος του Regius:

- η πρώτη φάση περιλαμβάνει τις δύο «πειρατικές» εκδόσεις της Βενετίας (1492-1493).
- η δεύτερη φάση περιλαμβάνει τις εκδόσεις που εμφανίστηκαν μεταξύ του 1493 και του 1509, οι οποίες αναπαράγουν την έκδοση του 1493, που επιμελήθηκε ο

²⁶ Βλ. σελ. 15-16 της παρούσας εργασίας.

²⁷ Το κείμενο των εκδόσεων αυτών είναι περιορισμένο και ημιτελές σε σχέση με τις μεταγενέστερες εκδόσεις και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ετοιμάστηκαν βιαστικά από τον Ottaviano Scoto («perfidus librarius» σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό που του αποδίδει ο Regius) σε συνεργασία με τον Bartolomeo Merula, με βάση το χειρόγραφο υλικό που είχε περιέλθει προσωρινά στην κατοχή του και χωρίς την έγκριση του συγγραφέα. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά τέτοιων πειρατικών εκδόσεων βλ. Lo Monaco (1992) 119.

²⁸ Από αυτές τις 6 εκδόσεις, τέσσερις εμφανίστηκαν στη Βενετία (τρεις από έναν «έμπιστο συνεργάτη», τον Simone Bevilacqua και μία από τον Filippo Pinzi), μία στο Παρίσι και μία στη Λυών.

²⁹ Πρβλ. Benedetti (2004) 19-21.

Simone Bevilacqua (αμέσως μετά την εμφάνιση των «πειρατικών» εκδόσεων) και δεν παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους. Η αφιερωματική επιστολή απευθύνεται στον δούκα της Μάντοβα, Francesco Gonzaga.

- η τρίτη και οριστική φάση σηματοδοτείται από την έκδοση του 1509 στη Βενετία από τον εκδοτικό οίκο του Giorgio de' Rusconi, επαυξημένη και αναθεωρημένη από τον ίδιο τον Regius. Η έκδοση αυτή πλαισιώνεται από 52 ξυλογραφίες, οι οποίες εμφανίζονται και στις επόμενες επανεκδόσεις της το 1513, από τον εκδοτικό οίκο του Giovanni Tacuino da Trino, και το 1517 (ανατύπωση 1518), από τον εκδοτικό οίκο του Giorgio de' Rusconi. Η νέα αφιερωματική επιστολή, που εμφανίζεται μόνο στην έκδοση του 1513 και του 1517-18 απευθύνεται σε δύο διπλωμάτες και ανθρώπους των γραμμάτων από τον κύκλο της Ακαδημίας του Άλδου Μανούτιου, τον Filippo Ciulano (1513) και τον Giovanni Lubrancio (1517 και 1518), που θα ήταν περισσότερο σε θέση να εκτιμήσουν τις αρετές του έργου από έναν άνθρωπο των όπλων, όπως ήταν ο Francesco Gonzaga.³⁰ Στην επιστολή αυτή εμφανίζεται και μια εκτενής *Apologia Raphaelis Regii contra quosdam cavillatores*, όπου ο Regius αισθάνεται υποχρεωμένος να αντικρούσει τις δριμείες κριτικές των αντιπάλων του,³¹ παραθέτοντας για τον σκοπό αυτό μια σειρά από οβιδιανά χωρία, στα οποία επέφερε βελτιώσεις σε σχέση με τις προηγούμενες εκδόσεις του των *Μεταμορφώσεων*.³²

Οι εκδόσεις του Οβιδίου που θα είχε στη διάθεσή του ο Regius, είναι εκείνες που εμφανίστηκαν μεταξύ του 1471 και του 1492.³³ Η έκδοση, την οποία φαίνεται να ακολουθεί περισσότερο είναι αυτή του Bonus Accursius (Μιλάνο 1475).³⁴ Από τη στιγμή που εμφανίστηκαν στο εκδοτικό στερέωμα οι πρώτες υπομνηματισμένες εκδόσεις του Regius, οι εκδόσεις του Οβιδίου έπαψαν να ανατυπώνονται, με εξαίρεση μια έκδοση που βγήκε από τον οίκο του Άλδου Μανούτιου το 1502. Δεν αποτελεί, επομένως, υπερβολή να υποθέσουμε ότι για μια ολόκληρη δεκαετία το κείμενο των *Μεταμορφώσεων* κυκλοφορούσε σχεδόν αποκλειστικά στην υπομνηματισμένη του μορφή από τον Regius.

³⁰ Πρβλ. Benedetti (2004) 30-31, 35.

³¹ Κυρίως του Emilio Merula, μαθητή του Aulo Giano Parrasio στο Μιλάνο, ο οποίος το 1504 εξέδωσε μια λίστα με διορθώσεις στο κείμενο των *Μεταμορφώσεων* του Regius.

³² Πρβλ. αναλυτικά Fumagalli (2002) 83-91.

³³ Πρβλ. Schweiger (1962) 623-666 και Dinkova-Bruun (2022). Για τις μεσαιωνικές και αναγεννησιακές επιδράσεις του Οβιδίου πρβλ. Hardie (2010) 377-410, 432-458.

³⁴ Moss (1998), 32.

Ο ίδιος ο συγγραφέας δηλώνει εξάλλου περήφανος στην εισαγωγή της έκδοσης του 1513 ότι το έργο του εκδόθηκε σε πάνω από 50.000 αντίτυπα.³⁵

1.7. Η έκδοση της Βενετίας του 1513 από τον Giovanni Tacuino da Trino³⁶

Η μεταγραφή των σχολίων στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας έγινε με βάση την έκδοση της Βενετίας του 1513 από τον εκδοτικό οίκο του Giovanni Tacuino da Trino: *P. Ovidii Metamorphosis cum luculentissimis Raphaelis Regii enarrationibus, quibus cum alia quaedam ascripta sunt, quae in exemplaribus antea impressis non inveniuntur, tum eorum apologia quae fuerant a quibusdam repraehensa*. Η επιλογή της συγκεκριμένης έκδοσης έγινε με βάση το γεγονός ότι η έκδοση αυτή ανήκει στην τρίτη φάση της εκδοτικής παράδοσης του κειμένου, η οποία φέρει τη σφραγίδα της επιμέλειας και αναθεώρησης της έκδοσης από τον ίδιο τον συγγραφέα αλλά και λόγω της ελεύθερης προσβασιμότητάς της σε ηλεκτρονική μορφή.

Στο εξώφυλλο, και αμέσως μετά τον τίτλο του έργου, εμφανίζεται ένα δωδεκάστιχο υμνητικό ποίημα για τον Οβίδιο σε ελεγειακό δίστιχο από τον Iacobus Musaeus Foroiuliensis:³⁷

Iacobi Musaei Foroiuliensis ad lectorem carmen

Divinus quondam superus dum carperet auras

exul in externo litore Naso fuit.

mox quoque dum vita est satis privatus iniquis,

tam procul a Latiis coetibus exul erat.

defuncto meriti non reddebantur honores

gloriaque ipsius semisepulta fuit.

obsita errant tenebris sacri monumenta poetae

fuderat eximias barbarus hostis opes.

non tulit ulterius tantum crudescere damnum

³⁵ Πρβλ. Benedetti (2004) 37.

³⁶ Για πληροφορίες σχετικά με τον σημαντικό αυτόν εκδότη, σύγχρονο του Άλδου Μανούτιου, στο ενεργητικό του οποίου προσμετρώνται πολλές εκδόσεις λατινικών κλασικών κειμένων, καθώς και ιταλικών, βλ. το λήμμα της M. Breccia Fratadocchi στο *Dizionario Biografico degli Italiani*.

³⁷ Το κείμενο του ποιήματος παρατίθεται με ομαλοποιημένη την ορθογραφία και στίξη με βάση τα κριτήρια, που αναφέρονται στην επόμενη ενότητα της παρούσας εργασίας (1.7).

lumen Romam Regius eloquii
consuluit vatique simul, Latioque decori.
suscipe nunc plenum candide lector opus.

Ακολουθεί η αφιερωματική επιστολή προς τον Filippo Ciulano (*Raphael Regius Philippo Cyulano maiori Agriensis ecclesiae praeposito ab Ungariae rege ad Venetiarum principem oratori felicitatem*), που φέρει στο τέλος της τον τόπο συγγραφής και την ημερομηνία: *Venetiis viii K[a]lendas Iunias Mdxiii*.³⁸

Ακολουθεί η ανατύπωση της αφιερωματικής επιστολής προς τον δούκα της Μάντοβα, Francesco Gonzaga από την έκδοση του 1493 (*Ad illustrissimum Mantuae principem Franciscum Gonzagam Raphaelis Regii enarrationes in Ovidii Metamorphosin praefatio ... Venetiis Nonis Septembris Mcccclxxxiii*), συνοδευόμενη από μια *vita Ovidii*.³⁹

Ακολουθούν ένας πίνακας περιεχομένων (*Index eorum quae in libro metamorphoseos Ovidii continentur*) και ένας πεντασέλιδος αλφαβητικός πίνακας ονομάτων και πραγμάτων, που εμφανίζονται στο οβιδιανό κείμενο (*Vocum ac rerum index*).

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στη συγκεκριμένη έκδοση εμφανίζονται ξυλογραφίες, βασισμένες στην έκδοση του Giovanni de' Bonsignori, *Ovidio Metamorphoseos vulgare* (Βενετία, L. Giunta, 1497), η συχνότητα των οποίων ποικίλλει από τρεις έως πέντε σε κάθε βιβλίο των *Μεταμορφώσεων*.⁴⁰ Στο 5^ο βιβλίο, το οποίο καταλαμβάνει τις σελίδες XLVIIv έως LVIv της έκδοσης, εμφανίζονται τρεις ξυλογραφίες (Κηφέας και Περσέας [XLVIIv], Περσεφόνη και Πλούτων [LII], Τριπτόλεμος και Δήμητρα [LVv]).⁴¹ Τόσο το αρχικό γράμμα του οβιδιανού κειμένου όσο και των σχολίων εμφανίζεται διακοσμημένο σε ξεχωριστό πλαίσιο.

³⁸ Πρβλ. Jeanneret (1990) 31 σχετικά με τη βασική διαφορά μεταξύ της προγραμματικής φύσης του προλόγου ενός έργου και του σώματος των σχολίων, που συνοδεύουν το κείμενο στη γραμμική του εξέλιξη, Παρά ταύτα, και τα δύο μέρη εκπληρώνουν την ίδια λειτουργία του διαμεσολαβητή μεταξύ του κειμένου και του αποδέκτη αυτού.

³⁹ Η *vita* αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο των τυπικών *vitae auctorum*, που εμφανίζονται στα παρακείμενα των αναγεννησιακών εκδόσεων, και όπου οι πληροφορίες για τον βίο των συγγραφέων διανθίζονται με την παρεμβολή αποσπασμάτων από τα ίδια τους έργα ή από έργα άλλων συγγραφέων. Για το κείμενο των αφιερωματικών επιστολών, καθώς και των δύο βίων του Οβιδίου (*vitae Ovidii*), που εμφανίζονται στις διάφορες εκδόσεις των *Enarrationes* βλ. τα παραρτήματα της έκδοσης του Benedetti (2004) 75-85.

⁴⁰ Σχετικά με τις ξυλογραφίες των εκδόσεων του 15^{ου} και 16^{ου} αι. που εμπνεύστηκαν από τις οβιδιανές *Μεταμορφώσεις*, βλ. Huber-Rebenich (2002).

⁴¹ Βλ. σελ. 26-29 της παρούσας εργασίας.

Το οβιδιανό κείμενο εμφανίζεται στο μέσον της κάθε σελίδας, ενώ ο σχολιασμός πλαισιώνει το κείμενο, καλύπτοντας άλλοτε το δεξί και το αριστερό περιθώριο της σελίδας, άλλοτε τις τρεις πλευρές και άλλοτε και τις τέσσερις πλευρές των περιθωρίων και σε μικρότερη πάντα γραμματοσειρά.⁴² Υπάρχουν, επίσης, αρκετοί παρασελίδιοι όροι, που λειτουργούν ως λέξεις κλειδιά, δίνοντας επιγραμματικά το περιεχόμενο των σχολίων. Στην παρούσα μεταγραφή τα λήμματα εμφανίζονται εξ ολοκλήρου με κεφαλαία γράμματα για τον καλύτερο διαχωρισμό τους από το σχόλιο αυτό καθαυτό. Επίσης, τα αυτούσια παραθέματα από τους κλασικούς συγγραφείς, καθώς και οι ελληνικοί όροι και φράσεις παρατίθενται με πλαγιασμένους χαρακτήρες.

1.8. Παρεμβάσεις στην ορθογραφία και στίξη του αναγεννησιακού κειμένου

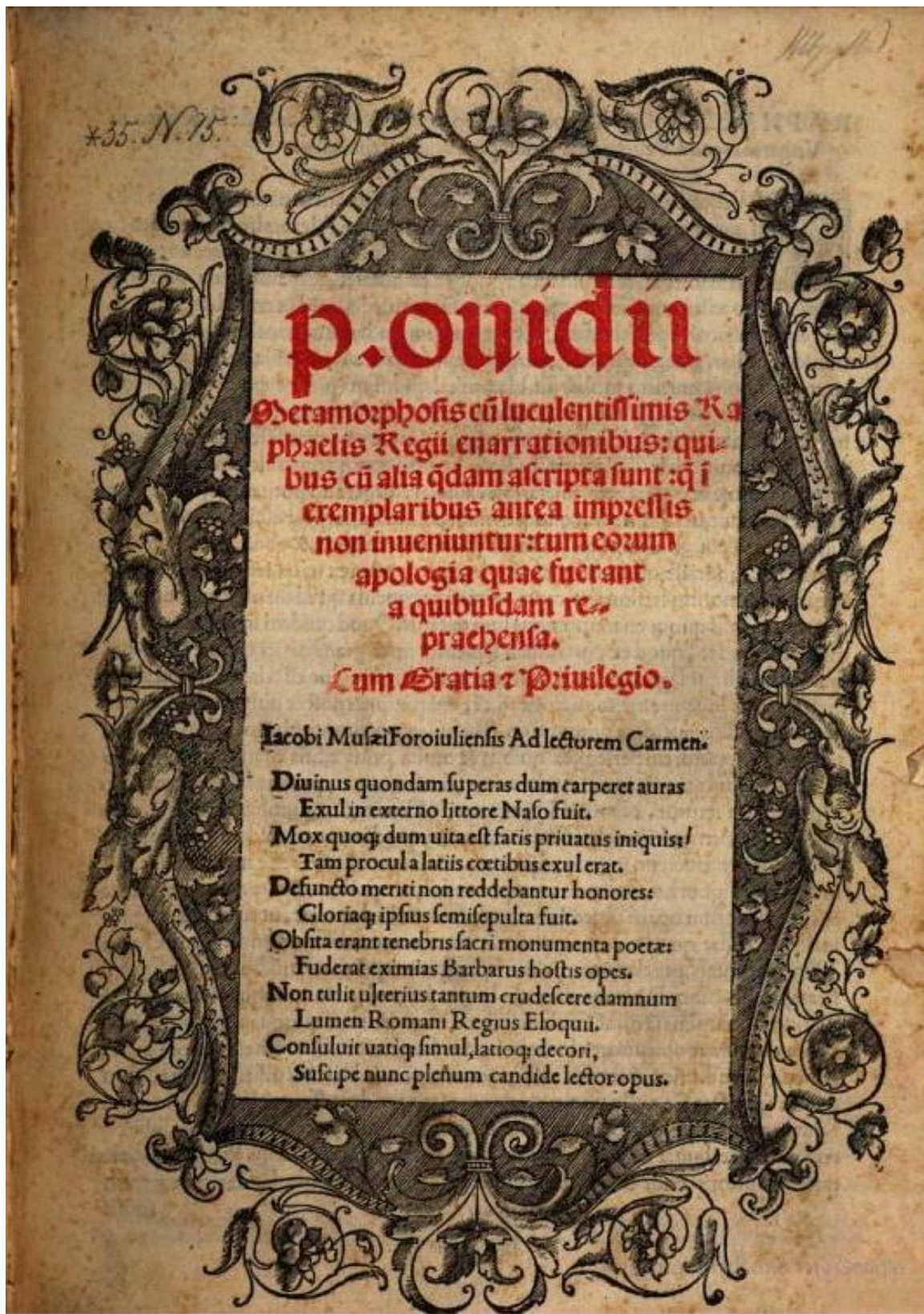
Στην παρούσα μεταγραφή των σχολίων στο 5^ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου επιχειρήθηκε μια ομαλοποίηση της ορθογραφίας και της στίξης, σύμφωνα με τους κανόνες της κλασικής λατινικής γλώσσας. Πιο συγκεκριμένα:

- Ομαλοποιήθηκε η γραφή των διφθόγγων (π.χ. αντικατάσταση του *e* και *æ* σε *ae* και αντιστρόφως: *Aegaeo* αντί *Aegeo*, *rugnae* αντί *rugne*, *Aegypto* αντί *Egypto*, *Hymenaeo* αντί *Hymaeneo*).
- Αντικαταστάθηκε το *i* από το *e* και αντιστρόφως (π.χ. *Virgilius* αντί *Vergilius*, *lemniace* αντί *limniace*, *Thalia* αντί *Thalea*).
- Αντικαταστάθηκαν τα πεζά γράμματα με κεφαλαία στα αρχικά των κυρίων ονομάτων και στις αρχικές λέξεις των προτάσεων.
- Αντικαταστάθηκαν τα κεφαλαία γράμματα με πεζά, όπου ήταν αναγκαίο (π.χ. *causam*, *ciconiae*, *citharedorum*, *citharistae*, *craterem*, *cyanippum*, *iambus*, *lyra*).
- Αντικαταστάθηκε το σύμφωνο *n* από το *m*: π.χ. *circumdant*, *namque*, *numquam*, *tamquam*, *utrumque*.
- Απλοποιήθηκαν τα διπλά σύμφωνα και αντιστρόφως (π.χ. *brachia* αντί *bracchia*, *Cyanipum* αντί *Cyanippum*, *conectit* αντί *connectit*, *nefarie* αντί *nefarrie*, *sagitta* αντί *sagita*, *irritat* αντί *iritat*).

⁴² Η τεχνική αυτή εμφανίζεται στα μεσαιωνικά υπομνήματα και συνεχίζει να κυριαρχεί τον 15^ο και 16^ο αι. Αργότερα τα υπομνήματα τυπώνονται στο τέλος του τόμου και μετά το πρωτότυπο κείμενο ή αποτελούν εντελώς ξεχωριστές εκδόσεις. Σχετικά με τις διάφορες μορφές διάταξης των σελίδων των αναγεννησιακών υπομνημάτων πρβλ. Enenkel-Nellen (2013) 39-40 και 50-51.

- Αντικαταστάθηκε το *y* με *i*, και αντιστρόφως (π.χ. *Cinyphius* αντί *Cynipheus*, *historiam* αντί *hystoriam*, *limbus* αντί *lymbus*, *Typhoeo* αντί *Tiphoeo*, *imber* αντί *hymber*, *Phrygius* αντί *Phrighius*).
- Αντικαταστάθηκε το *v* με *u* (π.χ. *perspicue* αντί *perspicve*, *inquit* αντί *inqvit*).
- Αντικαταστάθηκε το *ti* από το *ci* και αντιστρόφως (π.χ. *homuncione* αντί *homuntione*, *tristitia* αντί *tristicia*).
- Αντικαταστάθηκε το *ph* από το *f* (*Africam* αντί *Aphricam*).
- Απαλείφθηκε το δασύ πνεύμα *h* στην αρχή και στο εσωτερικό των λέξεων (π.χ. *arenam* αντί *harenam*, *lacrimis* αντί *lachrimis*, *Molpeus* αντί *Molpheus*, *Nabataeus* αντί *Nabathaeus*, *umeros* αντί *humeros*, *ostiis* αντί *hostiis*).
- Αντικαταστάθηκε το *σ* με *ς* (π.χ. *όπος*).
- Προστέθηκαν τόνοι και πνεύματα στις ελληνικές λέξεις.
- Ομαλοποιήθηκε η (ασυνεπής μέσα στο κείμενο) γραφή των ονομάτων συγγραφέων (π.χ. *Phanedicus* σε *Phanodicus*) και άλλων κυρίων ονομάτων (π.χ. *Alconeus* σε *Alcyoneus*, *Celedon* σε *Celadon*, *Ethemon* σε *Echemmon*, *Thessalus* σε *Thescelus*), πόλεων (π.χ. *Seriphus* σε *Seriphos*). Κάποιες φορές (π.χ. στην περίπτωση της πόλης *Myndesos* και των κατοίκων *Myndones*) διατηρήθηκε η γραφή του κειμένου, προκειμένου να φανεί η σύγχυση του *Regius* σχετικά με τη γεωγραφική θέση των πόλεων που αναφέρει.
- Διορθώθηκαν κάποια εμφανή τυπογραφικά λάθη (π.χ. η φράση *uta puloante diximus* διορθώθηκε σε *ut paulo ante diximus*, η λέξη *eregius* σε *egregius*, η λέξη *iurara* σε *iura*, η λέξη *generossimi* σε *generosissimi*, η λέξη *facite* σε *facile*, η λέξη *summam* σε *summum* κλπ.). Σε δύο περιπτώσεις παρέμεινε η προβληματική σύνταξη που εμφανίζεται στο κείμενο: *quod multae conditores eius secutae fuisse dicuntur* και *Unum falluntur qui illas putant latine tracto ias dici*.
- Αναλύθηκαν οι βραχυγραφίες που απαντούσαν στο αναγεννησιακό κείμενο.⁴³
- Έχουν προστεθεί σε αγκύλες οι αναφορές στους αριθμούς των σελίδων της αναγεννησιακής έκδοσης, ενώ σε παρενθέσεις προστέθηκαν οι παραπομπές στα έργα των κλασικών συγγραφέων που αναφέρονται στο κείμενο, και οι οποίες ανέρχονται στις εβδομήντα τρεις.

⁴³ Χρήσιμες κατά τη διαδικασία αυτή στάθηκαν οι εργασίες των Εδουάρδου (1903), Bischoff (1990), Cappelli (ανατ. 1999) και Ζάχου (2017).

Εικ. 1 Εξώφυλλο της έκδοσης του 1513 (Βενετία, Giovanni Tacuino da Trino)

Apol-
lo i cor-
uum
Bacch?
in caprū
Diana i
scdm
Iuno in
uaccam
Venus i
piscem
Mercuri
ur in ibi
dem
Cere-
tis lau-
des

Callio-
pe

Chorde

Profer-
pine ra-
pius

Delius in cornu. Apol-
lo se i coruum mutauit
Bacchusq; i caprū. Fe-
le sophoc. Diana foror ē
apollinis, q; se in felē do-
mesticū aiā murib; au-
busq; maxime infestū cō-
uertit. Cylleni? ibidis
alis. Ibis auis Ciconiæ si-
milis ægypti peculiaris
imunda, ut q; rostro an-
purget. Poscimur ao.
Nos inqt muse ad citā
dī inuitamur. Significat
aut se & prudēs & mo-
dellās esse, q; nisi rogatæ
non surrexerint ad citā
dum, id qd impudētēs
pieri filie fecerūt, q; neia
cū qdē sorte cadere cō-
spicit. Aonides uero mu-
se dñr ab aonia Boro-
tiæ parte mōtana. Le-
ui um. suauis ac iucunda.
Dedimus sōma certa-
minis uni. hoc est. Totū
certamē uni ex fororib;
cōmissim;. Calliope.
una ē ex musis, cui a pul-
chritudine ac bonitate uo-
cis nomē inditū est. Nā
καλλιόπη pulchritudo ἔπα-
ρος uox dñr, morē autē Ci-
thareiose expleit q; citha-
ræ chordas anq; uox iei-
piat cātū tēptare solent.
Chordæ autē pprie dñr
musicorū istorū. Virtus
uis. chordis. Prima ce-
res. a laudib; ceteris car-
mē suū calliope auspica-
tur. Ceres aut Saturni &
opis filia fuisse dñr, q; oi-
um p̄ia agrorū cultū ac
frumenta hoibus mon-
strauit. Legesq; aduenit,
q; bus hoies ciuili uiuere
cōpant. Dicta ē aut Cere-
s a gerētis frugib; p̄ia
līa pp affinitatē mutata
ut de natura deorū. Cice.
ait. Alimētūq; mi. peri-
phrasī est frumētū an tu-
ius inuentionē glādiibus
hoies uesebant. P̄ria
de. le. Repetitio est q; ma-
ximæ laudationē exor-
nat. Qd aut Ceres p̄ia
leges iuenerit, illud quo-
q; est argumētū, qd thet
mophora a græcis uo-
cat hoc legisera & ci? sa-
cra thesmophoria, que
a n̄is cerealia dñr. Vā
Itaq; Typhoo Gigāti
fulmie percūso lupitē Si

Nunc quoq; formatus lybis est cū cornibus hāmon
Delius in co:uo, proles semeleia capro.
Fele soror phœbi, niæa saturnia uacca.
Pisce uenus latuit. Cylleniis ibidis alis.
Hactenus ad citharam uocalia mouerat ora.
Poscimur Aonides. sed forsitan otia non sunt.
Nec nostis præbere uacat tibi cantibus aures.
Ne dubita, uestrumq; mihi refer ordine carmen.
Pallas ait, nemorisq; leui confedit in umbra.
Musa refert. dedimus summam certaminis uni.
Surgit & immensos hedera collecta capillos
Calliope querulas prætemptat pollice chordas.
Atq; hæc percussis subiungit carmina neruis.
Prima ceres unco glebam dimouit aratro.
Prima dedit fruges alimenta;q; mitia terris.
Prima dedit leges. cereris sunt omnia munus.
Illa capenda mihi est urinam modo dicere possem
Carmina digna dea. certe est dea carmine digna
Vasta giganteis iniecta est insula membris
Trinacris, & magnis subiectum mollibus urget
Aethereas ausum sperare typhoca sedes.

Nititur ille quidem, temptatq; resurgere saepe.
Dextra sed ausonio manus est subiecta peloro.
Leua pachyne tibi. lilybæo crura premuntur.
Degrauat ætna caput; sub qua resupinus harenas
Eiectat, stāmamq; fero uomit ore typhoeus.
Sæpe remoliri luctatur pondera terræ,
Oppidaq; & magnos deuoluere corpore montes.
Inde tremit tellus, & rex pauet ipse silentium
Ne pateat latoq; solum retegatur hiatus,
Immissusq; dies trepidantes tetreat umbras.
Hanc metuens cladem tenebrosa sede tyrannus
Exierat, cui ruq; atrorum uectus equorum
Ambibat sicut captus fundamina terræ.
Postq; exploratum satis est loca nulla labare,

ciliū insulā sup iniecit ne
qñ resurgēs e celo deos
pelles tēptaret. Trinacris.
sicilia qdē triacris a
poeta, sed ab aliis trina-
cra frequētius dñr, qd tri-
acris heat & p̄mōtoria
pelorū. Lilybæū & pachy-
nū. Quidā ex antiq; hi-
storiciis Thrinaciā illam
uocāt a thrinaco rege de-
notatā, ut scribit apollo-
nii enarrator. Magnis
motibus. pōdenb;. Nisi il. q.
Hoc idcirco fingitur, qd Sicilia terræ
motu sepe numero qua-
tit. Ausonio pe. Italo
quippe q; ad italiā uer-
gat, & ab ea mille & qu-
gētis passibus distet. Di-
ctus est aut pelorus a pe-
loro classis Hannibalis
gubernatore, quē interfe-
cit Hānibal cū crederet
se in insidias adductū ibi
sepeliendū curauit. Le-
ua pa. ti. apostrophe ad
mōtē, qua maxie ofo ex-
ornat. pachynus uero Si-
ciliæ est p̄mōtoriū i græ-
ciam uersēs. Lilybeo
cru. Lilybeus quoq; si-
ciliæ ē p̄mōtoriū aphri-
cā respiciēs. Degrauat
æt. ca. Deprimat. Actna
uero mons est Siciliæ al-
tissimus, cuius uertex se-
pe semp flāmis eiectat, ē
et urbs ætna a Hierone
rege edificata. Vñ ætnæ
dñr. Sæpere. sepe iqt
temptat montes excute-
re quo tempore maxi-
mi sunt terræmotus, p
quod qdē significatur
uastum Typhoei & ro-
bur & corpus. Lucta-
tur. conat. Remoliri.
demoliri decutere. ppo-
sitionem posuit pro p̄-
positione. Rex si. plu-
ro. Manes silētes dñr, qd
mortuis nulla uox sit.
Pateat. Aperia. So-
lū. terra. Atrox. equo.
Vigro. apud iferos. n.
omnia sūt nigra, utpote
apud quos p̄petuæ sunt
tenebræ. Ambibat. cit-
culbat. Fūdāmia. Fū-
damēta. Postq; ex. fa-
est. Satis comptū ē. Hæc
aut narrat ut cōmodius
fabula fabule cōnectat.
Labare. Vacillare.

Trina-
cris

Thrina-
cia

Pelorus
Pachin?
Lilybæ?

Actna

Remol-
liri

Exc. 3. P. Ouidii Metamorphosis cum luculentissimis Raphaelis Regii enarrationibus ..., LII

Margo
Alpheus

enim dicitur uicinisq;
rei extremis. Suis al-
ab un. Alpheus fluius
est elidis dicitur, qd
& impetiginis caret. Hic
autem fluius multa so-
cum in mare flumina re-
fert: ut Pausanias narra-
memoratu digna. Ra-
tuo ore. rarsca uoce. qle
murmur solet ee fluctu
aquar. Altera ut. Ca e-
cur sine uestib? fugeret.
In altera naq; ripa fuerat
relicte. Et quia nra sui.
Hoc laetius, q; ur heroi-
co carmini conueniat di-
cti e cur. Paratior ad
ui patienda. Premebar.
urgebat. Vt fugere ac-
cipere. solet subdiligis
ell. n. hypozugma. His
ad filitudinib? & Are-
thuse fugiens: & alphet
psequens celeritas decla-
ratur. Vsq; sub orcho-
menon. Varia enumerat
loca, ad que fugiens per-
uenit arethusa. Orcho-
menos autem urbs est
bocociae. fonte musis di-
cato nobilissima. Thes-
saliae quoq; ee mds. &
urbis ac ee arcadiae & p d-
ti. Sophidaq;. Sic qd e-
corr uere i exoplarib? le-
gitur. Psofida naq; ab
Qui. scriptu fuisse facite
corderim. Est. n. Pso-
phis uariarq; urbis nom.
Na & arcadiae urbs est a
Psofide Lyaonis uel ut
alii uolunt. Erycis filia de-
notata, & Arcananiae &
Achaie. Vn psofida? ut
duci. Est & Lybie urbs
Psophis, unde psofhiber
nom e patriid more getis
declinat. Ar quoq; tacy-
thiorum psophis uoca-
batur ut Pausanias ait.
Cyllenen aut e & Mae-
nalon & Erymanthon
arcadiae esse m dtes iam
sepius diximus. Elim
uero eius ee arcadiae urbe
ab Eleo Tatali filio ap-
pellata. Sol erat a ter-
go expdit arethusa, quo
m d cognouit sibi al-
phei inuere ac propin-
quis ee. Sol inq; post ter-
ga erat, eoaq; ante me um-
bras iaciebat. Nisi fiti
mor illa uidebat. Nisi
forte inq; pterita mihi

Orcho-
menos

Psofhis

Elis

Nisi fi

Et quia nuda fui, sum uisa paratior illi.
Sic ego currebam, sic me ferus ille premebat,
Vt fugere accipitrem penna trepidante columbae
Vt solet accipiter trepidas urgere columbas,
Vsq; sub Orchomenon psofidaq; Cyllenenq;
Menaliosq; sinus, gelidamq; erymanthon, & clim
Currere sustinui, nec me uelocior ille.
Sed toletare diu cursus ego uiribus impar
Non poteram, longi patiens erat ille laboris.
Per tamen & campos & opertos arbore montes
Saxa quoq; & rupes & qua uia nulla, cucurri
Sol erat a tergo, uidi praecedere longam
Ante pedes umbram, nisi si timor illa uidebat.
Sed certe sonituq; pedum terrebar, & ingens
Crinales uitas afflabat anhelitus oris.
Fessa labore fugae fer opem, deprendimur, in qua
Armigeræ diana tuæ, cui sepe dedisti
Ferre tuos arcus, inclusaq; tela pharetra.
Mota dea est, sparsisq; ferens e nubibus unam
Me super iniecit, lustrat caligine rectam
Amnis: & ignarus circum caua nabilia quærit.
Bisq; locum, quo me dea texerat, infokus ambit,
Et bis io arethusa, lo arethusa uocauit.
Quid mihi tunc animi miseræ fuit, an ne q; agna,
Si qua lupos audit circum stabula alta frementes
Aut lepori? qui uepre lateos hostilia cernit
Ora canum, nullos audet dare corpore motus
Non tamen abscedit, neq; enim uestigia cernit
Longius ulla pedum, seruat nubemq; locumq;
Occupat obsessos sudor mihi frigidus artus,
Ceruleæq; cadunt toto de corpore guttae.
Quaq; pedem moui, manat locus, eq; capillis
Ros cadit, & citius q; nunc tibi fata tenarro,
In latices mutor, sed enim cognoscit amatas
Amnis aquas, positoq; uiri quod sumperat ore
Vertitur in proprias, ut se mihi misceat: undas
Delia rupit humum, cæcisq; ego merfa cauemis

eam umbram uidere ui-
debat. Notandum aut e
si conjunctionem inrer-
dum ee nisi eleganter co-
pulari, quis sensu nece-
saria non uideat. Vide
bat, uidef faciebat, timo-
re naq; oculi sepe nimes
ro decipiuntur. Inq; la-
anhelitus, maximus spi-
ritus. Fessa labore fua-
ge, defatigata inq; fugi-
di labore Diana rogant
ut mihi opitalaret. De-
prendimur, coprehendi-
mur, deprehendi, n. pro-
prie dicit qui mali aliqd
committeres inueniuntur.
Armigeræ tuæ, proprie
dicit, nam armigeri non
oës milites dicuntur, ut
quis putat, sed q; principi-
bus arma gerant in pra-
pnoaque subministrant.
Ferre, ferretos, ut b d-
eni pro participio posi-
tus est. Sic Virgi. Magni
dat ferretalætum. Me
sup iniecit, q; p dicitur
positio, n. q; praepositi de-
bet postposita est. La-
strat, circit. Me inq; tu-
be cooptat. Alpheus fu-
rens circit. Igarus
ubi essem. An ne q;
agnæ. An & ne inter d q;
de a poetis copulanti, sed
frequenti us separatim po-
nuntur. Qui uepre la-
teos, occultus in spinis,
uepre namq; spinæ dicitur.
No mi abscedit, alphe-
us. Seruat custodit.
Occupat obsessos, pul-
chra phantasia fingit poe-
ta arethusa in aqua fuisse
se cõuenfam. Qui ex ni-
mo equo sudat, facile in qua
uidetur resolu. Sudor
frigidus, sudor qui ex ni-
mo labore prouenit ca-
lidus esse solet, q; uero ex
nimio timore, frigidus.
In latices, in aq;. Po-
sito ore, deponit a figura
ac forma uirili. Delia,
Diana una est apolline
in insula Delo nata. Cæ-
cis cauernis, occultis ter-
re foraminibus. Hoc au-
tem idcirco fingitur, q;
alpheum per subterra-
neas uias, ut diximus, ad
ortygiam usq; insulam,
ubi arethusa uocatur, p-
uenire fuit obseruatum.
Aduhor

Depre-
hendi

Armi-
ger

Anc

Vepre

Areth

Li i fo-

Sudor

Os cura

Delia

Euk. 4. P. Ouidii Metamorphosis cum luculentissimis Raphaelis Regii enarrationibus ..., LVv

2. KEIMENO

[**XLVIIv**] DUMQUE EA CEPHENUM. Ita hunc librum cum superiore poeta conectit, ut res e re nasci narratioque continuari videatur. Primum autem tumultum iniquissime a Phineo Cephei fratre, cui Andromeda priusquam belluae obiiceretur, desponsata fuerat, excitatum describit, deinde eius cum sociis in lapides mutationem. CEPHENUM MEDIO AGMINE. In medio coetu Cephenum. Cephenei autem populi sunt Aethiopiae a Cepheo denominati, ut paulo ante diximus. Cephenei autem fuci et vespae dicuntur. DANAEIUS HEROS. Perseus Danaes filius. Est autem possessivum nomen quinque syllabarum non quattuor, ut quidam legunt. NEC CONIUGIALIA FESTA. Nuptialia. Non erat inquit clamor nuptiis conveniens, sed bello et pugnae. ASSIMULARE. Comparare ac similia putare. Sane simulare dicimus et assimilare, non autem simillare, ut quidam indocti praecipiant. EXASPERAT. Asperum et tempestuosum reddit. [**XLVIII**] PRIMUS IN HIS PHINEUS. Duo a poetis Phinei celebrantur. Cephei frater et qui Argonautas hospitio suscepit, de quo in septimo libro meminit poeta (**Met. 7.1-6**). AUCTOR. Excitator. EN AIT. En adsum. En adverbium fere affectui et indignationi servit, quae ex illa conduplicatione magis magisque declaratur. PENNAE. Alata talaria. FALSUM AURUM. Simulatum, non verum. CONANTI MITTERE. Volenti Phineo iacere hastam in Perseum. IN FACINUS. In scelus. SERVATAE. Andromedae. REPENDIS. Remuneratis. HAC DOTE. Ut illum interficias qui Andromedam monstro marino obiectam servavit. Iustum autem gratumque virum Cepheum fuisse poeta ostendit. SED GRAVE NEREIDUM NUMEN. Grave potens. Nereides autem nymphae sunt marinae, quibus sepulchriorem Cassiepeia esse iactarat. Earum vero precibus fatigatus Neptunus cetos immisit, quo Cephenum agros vastante consultus Ammon respondit Cassiepeiae prolem monstro esse obiciendam. SED CORNIGER AMMON. Iuppiter Ammon sub forma arietis cornuti colebatur in Libyae desertis, ubi magnificentissimum templum illi Bacchus ab India cum exercitu rediens aedificavit, quod cum siti laboraret obvium arietem secutus fontem invenit, quo totus exercitus fuit recreatus. Arietem igitur illum Iovem esse ratus et Ammonem illum ab arenis vocavit et sub arietis forma coli voluit, ut **Lucanus (BC 9.511-514)** quoque in nono testatur Catonis iter describens: *ventum erat ad templum Libycis quod gentibus unum inculti Garamantes habent. Stant corniger illic Iuppiter, ut memorant, sed non ut fulmina vibrans aut similis nostro, sed tortis cornibus Ammon.* Sic autem dictus est quod in arenis colatur. Unde et Ammoniacum genus gumi appellatur. VISCERIBUS MEIS. Mea filia quae ex meis visceribus

atque corpore concepta est. NISI SI CRUDELIS ID IPSUM EXIGIS UT PEREAT. Nisi inquit forte esses crudelis, ut exposcas et optes filiam meam perire. Illa autem coniunctio si eleganter cum nisi copulatur, quamvis sine illa integer sensus habeatur. LEVABERE. Levior fies a dolore subintelligatur. SCILICET HAUD SATIS. Ironia qua Phineo insultat frater Cepheus. Cum enim et patruus et sponsus esset Andromedae aliquid certe auxilii afferre debebat. Cum vero nihil prorsus tulerit, impudentissime eam repetit, quam tutari non est ausus. AFFIXA. Alligata. Una enim cum Andromeda regna quoque dotalia alligata videbantur. PETISSES. Petere acceptumque irae debuisses. NUNC. Sint nunc inquit permitte eum qui meruit. Pactusque est illam habere. PER QUEM NON ORBA SENECTUS. Hoc est per quem ego iam senex liberis non careo, unica namque filia illi erat Andromeda. HAEC SENECTUS. Haec mea senectus. Manu autem cum haec diceret, canos tangens Phineo indicavit. ET VOCE. Et verbis. CERTAE MORTI. Si quidem Andromeda procul dubio mortua fuisset, nisi a Perseo e faucibus belluae illius marinae erepta esset. ILLE NIHIL CONTRA. Respondit subintelligatur. IGNORAT. Dubitat. CONTATUSQUE BREVI. Parumper remoratus. NEQUICQUAM. Frustra. STRATIS. Lectis in quibus prisci discumbebant. REMISSO. Reiecto. Eandem namque hastam in Phineum Perseus reiecit. ET INDI[GNUM]. Et copula affectui servit. Indignatur enim poeta, quod ara in qua dii iustissimi coluntur, scelerato atque nefario homuncioni profuerit. NON IRRITA. Non vana utque Rhoetum unum ex Phinei sociis interemit. CALCITRAT. Calcibus terram percutit. HOSPITIIQUE DEOS. Iovem hospitem de quo **Vergilius (Aen. 1.731):** *Iuppiter, hospitibus nam te dare iura loquuntur.* Hospites autem nefas est violari. Eo prisci hospitibus salem in primis apponebant, quem cum una gustassent, ita unius mentis et amicitiae eos debere esse censebant ut sal in unam naturam ex terra et aqua congelatur. BELLICA PALLAS ADEST. Auxilio est. Quo namque pacto unus Perseus tot in se ruentibus viris sine Palladis auxilio resistere potuisset? DATQUE ANIMOS. Audaciam addit. [XLVIIIv] ET PROTEGIT AEGIDE FRATREM. Et defendit scuto suo a iaculis hostium Perseum fratrem suum. Nam Perseus ut Pallas Iovis fuit filius. ERAT INDUS ATYS. Ad differentiam Phrygii a Cybele matre deorum adamati eleganter Indus est appositus. Fuit etiam alius Atyr Croesi Lydorum regis filius. LEMNIACE. Nympha fuit Gangis Indiae fluvii filia. Videtur autem esse palus iuxta Gangem, *λίμνη* namque paludem significat. EGREGIUS FORMA. Excellens pulchritudine. DIVITE CULTU. Pretioso ornatu. TYRIAM CHLAMYDEM. Purpuream vestem. Nam Tyros urbs Phoeniciae purpurae officinis maxime celebrabatur. Chlamys autem vestis est

militaris, quae aliis vestibus super imponitur, *παρὰ τὸ χλιαίνω* dicta quod est calefacio. Chliamys et per syncopem chlamys. LIMBUS. Fascia. OBIBAT. Circumbat. AURATA MONILIA. Aurata pro aureis posuit. Monilia namque colli ornamenta aurea esse solent. Hoc est ex auro solo constantia non aurata et auro solum ornata. MYRRHA. Unguento cui myrrha quoque adhibetur. CRINALE. Ornamentum est crinium, unde etiam est denominatum. ILLE QUIDEM IACULO. Significat eum et iaculandi et sagittandi fuisse in primis peritum. QUAMVIS DISTANTIA. Quantumvis longe posita ac remota. SED TENDERE DOCTOR ARCUS. Locutio est Graeca. Latine enim doctior tendendi diceretur. LENTA CORNUA. Flexibilia arcus cornua. IN MEDIA ARA. Quae Hymenaeo nuptiarum deo extracta erat. PERCULIT. Percussit. ET FRACTIS CONFUNDIT IN OSSIBUS ORA. Sic quidem legitur, sed forsitan minus recte. Ablativus enim ille fractis ossibus modum significat, cui in praepositio apponi non solet. QUARE MIHI. Illa et copula ac in praepositio utraque in alterius locum transferenda videtur, ut legamus infractis confundit et ossibus ora. Hoc est valde ac penitus fractis ossibus faciem ita confudit, ut non agnosceretur. IACTANTEM. Non ostentantem, sed concutientem id quod facere ex vulnere morientes solent. FOEDATOS. Deturpatos. ASSYRIUS. Syrius. Nam Assyria provincia est eadem cum Syria, ut scribit **Herodotus (Hist. 7.63.7)**, qui ait eos quos Graeci Syros vocant, a barbaris Assyrios vocari, quamvis alii Syriam ab Assyria distinguant ac Syriam Phoeniciae Assyriam Babyloniae finitimam esse contendunt. NON DISSIMULATOR. Non occultator sed ostentator. EXHALANTEM. Ex ore emittentem. VITAM. Animam. SUB ACE[RBO] VUL[NERE]. Propter acerbum et asperum vulnus. DEPLORAVIT. Deflevit. ILLE. Atys. TETENDERAT. Nervo intenderat, ut in Perseum sagittam emitteret. ARRIPIT. Celeriter rapit. ET MECUM TIBI SINT CERTAMINA. Hoc est et mecum in certamen descende. NEC LONGUM. Nec diu. FATO. Morte. QUO. Ex quo fato. EMICUIT. Exilivit, evolavit. PENETRABILE TE[LUM]. Periphrasis est sagittae quae facile penetrat. VITIATUM. Declinatum nam Perseus sagittam a Lycaba missam vitavit. SINUOSA VESTE. Sinus ac plicas multas habente. VERTIT IN HUNC HARPEM. Harpe ensis est Mercurii falcatus, ut diximus (**Met. 4.786**), quo Perseus Medusae caput amputavit. SPECTATAM. Approbatam. ADIGITQUE IN PECTUS. Impellit, infigit. Adigi autem prope ensis dicitur in pectus cum infigitur. NATANTIBUS. Errantibus in umore ac lacrimis. AD MA[NES]. Ad inferos. ECCE SUE[NITES]. Ab oppido Aethiopiae Suenio Suenites nomen gentile diducitur. Eleganter autem et patriam et genus istius Phorbantis describit poeta, ne quis Phorbanta Priami filium illi pugnae interfuisse putet.

Hi autem omnes quos hoc loco poeta enumerat obscuri sunt, nec a quoquam alio scriptore quod sciam celebrantur. AVIDI COM[MITTERE] PU[GNAM]. Cupidi pugnandi. Est enim figura loquendi graeca. SURGENTIBUS. Surgere volentibus. ADACTUS. Infixus. ENSIS HARPE. Quo illos Perseus transfixit. ACTORIDEM ERYTUM. Actoris filium. SED AL[TIS] EXTAN[TEM] SIG[NIS]. Eminentem caelatura atque magnitudine ac pondere craterem describit. ALTIS SIGNIS. Alte eminentibus signis et caelaturis. MULTAEQUE IN PON[DERE] MAS[SAE]. Hoc est magni ponderis. Crater autem vas est mensarium miscendo cum aqua vino accommodatum *παρὰ τὸ κερῶ* quod est misceo dictum. Crateram autem est accusativus graecus, unde fit interdum nominativus latinus. INFLIGIT. Incutit, immittit. RUTILUM CRUO[REM]. Rubicundum sanguinem. MORIBUNDO VER[TICE]. Ipse moribundus capite percutit terram. Est enim hypallage. **[XLIX]** SEMIRAMIO SANG[UINE]. Regio. Semiramis namque regina fuit, quae condidit Babylonem, ut copiose in superiore scripsimus libro (**Met. 4.55-57**). POLYDAEMONA. Polydaemon multiscius potest interpretari. CAUCASEUM. A Caucaso Scythiae monte. SPERCHESIADEM. Sperchesii cuiusdam filium. EXPERTEM FRU[STRA] BEL[LI]. Frustra se a bello et pugna abstinentem. Interfectus namque fuit. IN PARTES. In factiones. Partes enim in plurali solum factiones significant. Unde Ciceronem partes Pompeii dicimus secutum. PENSAQUE. Pondera. HOC VULNERE. Quod tibi sum illaturus. VULNUS. Quod tu mihi intulisti. CEPHENUM POST RE[GEM]. Post Cepheum rege Andromedae partem. LYNCIDES. Lyncei filius. ET INCESSIT. Irritat, provocat. DEVOVET. Execratur. SCELERATA AR[MA]. In Perseum scelerate ac nefarie sumpta. DECUTIT. Deiicit, detruncat. INCIDIT ARAE. Cecidit in aram. IN MEDIOS IGNES. Qui in ara fuerant excitati. SEMIANIMIS LINGUA. Semimortua, moribunda. Accidit autem ut capite reciso interdum lingua loquatur verbaque vel incondita emittat. EXECRANTIA. Detestantia blasphemantia. CAESTIBUS INVICTI. Insuperabiles. Caestus autem arma sunt pugilum, quae ex corio bovis crudo conficiebantur, cui et plumbum insuebatur, quo validiores ictus inferri possint. **Vir[gilius]** in v⁴⁴ Aeneidos (**Aen. 5.401-405**) maximos Erycis caestus describit: *in medium geminos inmani pondere caestus proiecit, quibus acer Eryx in praelia suetus ferre manum duroque intendere brachia tergo. Obstupere animi tantorum ingentia septem terga boum plumbo insuto ferroque rigeant.* Est autem nomen quartae declinationis. Nam caestus secundae et citra diphthongum est. Veneris cingulum variis suturis distinctum. Unde et nomen *παρὰ τὸ κεντεῖν* quod est

⁴⁴ Στο αναγεννησιακό κείμενο εμφανίζεται ως γ.

pungere sumptum est. Nec audiendi quidam, qui a caesuris ipsum deducunt, cum sit nomen graecum, nec originem latinam agnoscat. VELATUS TEMPORA. Velata et tecta tempora habens. IAPETIDE. Iapeti filius. AD HOS USUS. Bellicos. Citharistae namque et lyristae a pugnis sunt alieni. MOVERES. Pulsares. PLECTRUM. Instrumentum est quo lyra pulsatur ἀπὸ τοῦ πλήττειν. Hoc est a percutiendo dictum. IMBELLE. Imbellibus ac mollibus apertum. STYGIIS MANI[BUS] INFERIS. Styx enim palus est inferorum notissima. Manes autem inferorum animae dicuntur. LEVO TEMPORE. Sinistra capitis parte. RETEMPTAT. Iterum temptat et tangit. FILA LY[RAE]. Chordas ante quarum inventionem filis utebantur. CASUQUE FUIT MISERABILE CARMEN. Forte inquit lyra emisit carmen triste et morienti conveniens. REPAGULA. Dicuntur asseres qui clausis ostiis opponuntur. ILLISIT. Influxit. PROCUBUIT. In caput in terram cecidit. CINYPHIUS PE[LATES]. Garamanticus Cinyps enim, ut scribit **Herodotus (Hist. 4.175)** fluvius est Garamantum, qui inter duas Syrtes in mare Libycum labitur. Unde Cinyphii tertio Georg[icorum] libro apud **Virgilium (Georg. 3.311-313)** dicuntur hirci: *nec minus interea barbas incanaque menta Cinyphii tondent hirci setasque comantes*. MARMARIDAE CORYTHI. Marmaces ut **Stephanus (Ethn. 434.1)** refert ex sententia Hecataei gens est Aethiopica. Unde forsitan Marmarides Corythus appellatur. Sed a Marmaro quoque patre Marmarides dici potest. LEVI PO[STIS]. Sinistri. COHAESIT. Affixa fuit. LATUS HAU[SIT]. Percussit. ET NASA[MONIACI]. Nasamones populi sunt Libyae iuxta Syrtes naufragis, ut scribit **Pli[nius] (NH 5.33.1-5)** admodum infesti. LATIUS. Latiores campos. TOLLEBAT. Capiebat. FARRIS ACERVOS. Frumenti cumulos. **[XLIXv]** SINGULTANTEM. Per singultus animam emittentem. BACTRIUS ALCYONEUS. Bactra nomine tantum plurali urbs est, unde etiam bactriana regio Indiae contermina fuit appellata. ULTOR ABANTIADES. Perseus. CERVICE EXACTA EST. Per cervicem eiecta. IN PARTES AMBAS. Et anteriorem et posteriorem. LIBRATA. Vibrata. FRAXINUS. Hasta fraxinea. Est enim metonymia. ACTA. Missa. IACULUM DANAUS ORE MOMORDIT. Hoc est iaculum in os Danai fuit coniectum. OCCIDIT ET CELADON MENDESIUS. Myndesos⁴⁵ urbs est Syriae et Mendones populi sunt Libyae. MATRE PALAESTINA. Regio est Syriae Palaestina contermina Iudeae a Palaestina urbe dicta. SAGAX VIDERE. Sciens praevidere atque praenunciare futura. Augur namque erat. Est autem graeca locutio: sagax videre. AVE FALSA. Falso augurio. Futuram namque mortem praevidere nescivit. Sic **Virgi[lius] (Aen. 9.327-328)**: *sed non augurio potuit*

⁴⁵ Στην πραγματικότητα υπάρχει η πόλη Myndus ή Myndos της Καρίας και η πόλη Mendes της Αιγύπτου.

depellere pestem. REGISQUE THOACTES ARMIGER. Phinei fratris regis. PLUS TAMEN EXHAUSTO SUPEREST. Quamvis tot interfecerit Perseus plus tamen inquit eo quod factum est superest conficiendum exhaurire, namque interdum conficere significat, ut **Virgi[lius] (Aen. 4.14): quae bella exhausta canebat**. NAMQUE OMNIBUS UNUM. Omnibus inquit animus est unum Perseum opprimendi. PRO CAUSA MERITUM IMPUGNANTE. Hoc est pro Phineo, qui et meritum Persei, quo Andromedam servaverat, et fidem ipsi a rege datam impugnabat. HAC PRO PARTE. Pro fide autem ac merito et iusta causa pauci admodum stabant. POLLUTOS. Violatos, infectos. BELLONA. Pallas dea belli. CIRCUMEUNT UNUM. Circumdant Perseum solum. Hic autem maxima Persei virtus declaratur, qui solus tantae multitudini totque telis resistere potuerit. PRAETER UTRUMQUE LATUS. Iuxta utrumque latus et dextrum et sinistrum propeque et oculos et aures. APPLICAT HIC UMEROS. Tunc inquit Perseus umeros magnae columnae apposuit, ut a tergo tutus in se ruentes hostes repellere posset. CHAONIUS MOLPEUS. Epirota. Chaonia namque pars est Epiri a Chaone Troiano, ut carmine **virgiliano (Aen. 3.335)** etiam pueris notum est appellata: *Chaoniamque omnem Troiano a Chaone dixit*. NABATAEUS. Nabataea regio est felicis Arabiae, unde Nabataeus nomen gentile derivatur, ut latius in primo diximus (**Met. 1.61-62**). TIGRIS UT AUDITIS. Hac similitudine poeta ostendit Perseum addubitasse utrum prius percuteret, cum ambo instarent alter a dextra alter a sinistra Molpeum an Echemmonem. DIVERSA VALLE. In diversa vallis parte. UTRO. In utram partem. SUMMOVIT. Repulit. TRAIECTI. Transfixi. CONTENTUSQUE FUGA EST. Satis Perseo fuit Molpeum fugasse. Ab altera namque parte Echemmon instabat neque Perseo interficiendi Molpei tempus dabat. NON CIRCUMSPECTIS VIRIBUS. Hypallage est. Ipse enim non circumspectus. Hoc est imprudens ac temerarius. Circumspectus enim cum nomen est prudens qui omnia circumspicit dicitur. EXACTUM. Eiectum. VALENTE CAUSAS. Potentes. CYLLENIDE HARPE. Pro Cyllenia. Patronymicum pro possessivo est positum. Cyllenius autem Mercurius dicitur a Cyllene Arcadiae monte, ubi ex Maia natus esse fingitur. **Virgilius** in octavo (**Aen. 8.138-139**): *vobis Mercurius pater est, quem candida Maia Cyllenae gelido conceptum vertice fudit*. VERUM UBI VIRTUTEM. Posteaquam inquit Perseus sensit virtutem sibi ingenitam a multitudine superari, cum amicos admonuisset, ut oculos averterent, Gorgonis caput hostibus aperuit quo viso illi e vestigio in lapides fuere conversi. **[L]** EST AUTEM ORDO. Verum Perseus dixit. Ego petam et summum auxilium ab hoste et Medusae capite, quoniam vos ipsi sic

cogitis. Hoc est me ad hoc compellit. Ubi et postquam vidit virtutem succumbere turbae hoc est a multitudine superari. MIRACULA. Monstra. DIRIGUIT. Rigida et dura facta est. IN HOC SIGNUM HAESIT. Hoc est Thescelus in statuam marmoream ita est conversus, ut iaculum emittere velle videatur. SIGNUM DE MARMORE. Statua marmorea. HAESIT. Stetit. SEPTEMLICE NILO. Nilus fluvius est Aegypti clarissimus qui septem ostiis in mare exiit. Unde **Virgili[us]** quarto Georgicorum (**Georg. 4.292-293**): *diversa ruens septem discurrit in ora usque coloratis amnis devectus ab Indis*. CAELAVERAT. Sculpserat, ornaverat. PRIMORDIA. Principia. NOSTRAE GENTIS. Nostri generis. AD TACITAS UMBRAS. Ad animas voce carentes et mutas. CECIDISSE. Interfectum fuisse. A TANTO VIRO. Tam generoso. SUPPRESSA. Cohibita atque coercita. AD APERTAQUE VELLE. Cum enim Perseum alloqueretur Nileus in statuam lapideam, quae loqui velle videtur, fuit transmutatus. NEC SUNT EA PERVIA VERBIS. Neque enim verba egredi possunt. VITIO ANIMI. Quia pusillanimes estis. NON VIRIBUS GORGONEIS. Non viribus capitis Medusae Gorgonis. TORPETIS. Pigri et immobiles estis. MAGICA ARMA. Magicos cantus incantamenta atque veneficia. INCURSURUS ERAT. Impetum facturus in Perseum. VESTIGIA. Pedes. IMMOTUS. Immobilis. Nam in statuam lapideam fuerat conversus. POENAS SUBIERE. Passi sunt. OBORTO SAXO. Repente orto. TINNITIBUS ACUTIS. Vocibus et sonis acutis. Tinnire autem verbum est facticium a sono quem percussa aera emittere solent. NATURAM TRAXIT EANDEM. Nam et ipse in statuam marmoream fuit conversus. RIGUERUNT. Rigida et dura et saxea facta fuerunt. TUNC DENIQUE. Posteaquam ipsius socii in marmoreas statuas fuere transmutati. MARMOR ERANT. Marmoreae statuae. AVERTITUR. A Persei conspectu oculos avertit. CONFESSASQUE MANUS. Manus iunctas quales qui se victi fatentur tendere solent. VINCIS. Victor es. Hoc est fateor te esse victorem me autem victum. SAXIFICOS VULTUS. Ora in saxa homines transfigurantia. Quaecumque ea sit subaudiatur. Ignorat autem Phineus quaenam fuerit Medusa. PRO CONIUGE. Pro uxore pugnavimus. Quae quidem cum honesta sit causa, se dignum venia esse Phineus innuit. Si namque odio regnive cupiditate arma sumpsisset in Perseum indignus venia foret. TEMPORE NOSTRA. Nam Andromeda antequam ceto obiiceretur, ut diximus (**Met. 4.701-705**) Phineo fuerat desponsata. NON CESSISSE PIGET. Me inquit Phineus poenitet tibi Andromedam non reliquisse. Cedere autem verbum est de iure sumptum, quod quidem eleganter cum dativo ablativoque construitur, ut cedo tibi mea sponsa. HANC ANIMAM. Hanc vitam. INERTI. Imbelli. Ignavo. **[Lv]** MONUMENTA. Signa.

PHORCYNIDA. Medusam Phorci filiam. TREPIDO ORE. Timido vultu. OBVERTERAT. Converterat. SUA FLECTERE LUMINA. Suos oculos convertere ne Medusae caput videret. DIRIGUIT. Rigida et dura facta est. INDURUIT SAXO. In saxum transmutatus durus est factus. FACIES OBNOXIA. Subiectae similis. VICTOR ABANTIADES. Perseus votorum compos cum agros in patriam rediisset, Proetum a quo Acrisius avus regno fuerat privatus, ostenso Medusae capite in lapidem convertit. Avoque licet immerito quod ipsum cum Danaae matre arcae impositum in mare proiecisset, regnum restituit. CUM CONIUGE. Andromeda. IMMERITI PAREN[TIS]. Pro avo parentem posuit, qui male et de filia Danaae et de Perseo nepote tunc meritus fuit, cum eos arcae impositos mari commisit. AGGREDITUR PROETUM. Proetus Abantis regis Argivorum fuit filius atque Acrisii frater, cuius filias in vaccas fuisse conversas in fabulis traditur. FRATRE FUGATO. Expulso Acrisio. ACRISIONEAS ARCES. Acrisii regnum. MALE. Inique ac iniuste. TE TAMEN O PAR[VAE]. Hac apostrophe poeta Polydectem Seriphi regem in odium invidiamque adducit, qui Persei necque virtute, neque laboribus quos perpessus est, neque periculis quibus se exposuerat ab ira odioque deduci removerique poterat. Polydectes autem Magnetis fuit filius ut quidam scribunt, ut vero **Pherecydes (Fig. 2. 26 ap. Schol. in Apoll. Rh. IV 1515 p. 75 Müller)** Peristhenis et Androthoes fraterque Dictyis, a quo Danaem cum Perseo diximus hospitio fuisse susceptam. Polydectes autem Danaes amore captus vim illi afferre Persei metu non audebat. Convivium igitur apparuit ad quod et alios multos et in primis Perseum invitavit. Interrogante autem Perseo qua in re convivii premium symbolumque constitueretur Polydecte vero in equo afferrente, immo in Gorgonis capite Perseus inquit, post symbolum aut constitutum et alii sodales et Perseus equum ad Polydectem adduxerunt, quem aspernatus Gorgonis caput ex promisso reposcebat. Quod quidem nisi fuerit allatum, ipsius matrem accepturum uxorem esse minatur. Perseus igitur tristitia affectus in ultimam insulae partem discedit suam deflens calamitatem. Mercurius autem ipsum videns, cum fletus causam cognovisset, bono animo sis inquit. Ego namque tibi dux ero. Ac primum quidem illum duxit ad Phorci vetulas Pemphredo ac Ento et Ieno Pallade sic admonente ipsisque oculum et dentem quibus vicissim utebantur furatus est. Illae vero cum sensissent clamantes rogabant, ut sibi oculus densque redderetur. Perseus autem se redditurum ait si nymphas inferni galeam talariaque alata et peram habentes ostendant. Illae vero cum nymphas illas indicassent oculum dentemque acceperunt a Perseo, qui ad nymphas una cum Mercurio profectus et

calciamenta alata pedibus alligavit et peram umeris imposuit et inferni galeam capiti adaptavit. Volans deinde ad oceanum pervenit Pallade Mercurioque subsequentibus, a quibus admonetur oportere ipsum aversum caput Medusae amputare. Illa namque Gorgonum sola mortalis erat. Ad ipsas igitur dormientes cum accessisset harpe caput Medusae amputavit, quo quidem in peram coniecto aufugit. Gorgones vero aliae excitatae illum persequabantur, sed propter inferni galeam non videbant. Perseus igitur in Seriphum reversus Polydectem iubet populum congregare. Se enim Gorgonis caput ostendere velle. Sciebat autem omnes qui vidissent in lapides conversum iri. Multitudine igitur congregata Polydectis iussu ex pera caput Gorgonis aversus Perseus excepit atque ostendit. Quod qui viderunt omnes ac in primis Polydectes in lapides fuere conversi. Tunc Pallas caput Gorgonis a Perseo acceptum aegidi suae affixit. Mercurius vero et peram et calceos alatos et inferni galeam nymphis restituit. Tunc vero Perseus Dictyn a quo benigne acceptus educatusque fuerat, Seriphiorum qui superfuerant regem conconstituit. Ipse vero cum matre et Andromeda Argos est reversus. Haec Pherecydes, unde et Ovidius sumpsisse videtur. TE TAMEN O PARVAE. Quamvis inquit tot miranda gesserit Perseus, totque in lapides converterit, tu tamen, o Polydecte, odium mollire nedum deponere non potes. SERIPHI. Insula est una ex Sporadibus Seriphos. Unde Seriphium nomen gentile derivatur. DETRECTAS. Diminuis. ARGUIS. Arguere vis et probare. PARCITE LUMINIBUS. Nolite respicere, haec iis ait qui cum Polydecte aderant, admonet enim ut oculos avertant, ne et ipsi in lapides mutantur. Quamquam **Strabo (10.5.10)** scribit universos Seriphios una cum Polydecte in lapides fuisse conversos idque in ultionem matris a Perseo factum, quia illis adiutoribus Seriphi rex Polydectes nuptiis invitam adegisset. Adeo autem lapidosam esse Seriphum, ut qui conviciantur. Id inspecta obvenisse Gorgone causentur. Parcere autem oculis dicitur, qui illos continet clausos. HACTENUS AURIGENE. Nullam quidem hoc loco poeta exponit transformationem. SED REM SANE ADMIRANDAM DESCRIBIT. Quo concinnius Musarum in aves transformationem subnectat. Narrat enim quemadmodum Pegasus equus alatus, quem paulo ante diximus (**Met. 4.786**) una cum Chrysaore e sanguine colli Medusae exiliisse, ad Heliconem Boeotiae montem pervenit, ubi cum terram pedis ungula percussisset, illico fons, qui *Ἰπποκρήνη*, hoc est caballinus fons est appellatus exortus fuisse memoratur. Ad eum igitur videndum relicto Perseo Pallas profecta est, quae a Musis accepta quam promptissime ad ipsum fuit deducta. **[LI]** DEXTRA CYPRO GYAROQUE RELICTIS. Cypro quidem legitur. Sed cum haec insula longe

a Gyaro distet, utpote quae sit in mari Pamphylio, cum Gyaron esse in Aegaeo constet. Minus huic loco convenire videtur. Forsitan autem pro Cypro legendum est Scyro. Nam Scyros insula est una ex Cycladibus Gyaro propinqua, quae et ipsa una est ex Cycladibus in qua mures ferrum rodere dicuntur. Inde Gyareus nomen gentile trisyllabum declinatur. Mendum est apud **Plinium (NH 4.69.2-4)**, ubi legitur Scyros a Naxo quattuordecim millia passuum Homeri sepulchro veneranda. Cum non Scyros, sed Ios ex sententia etiam **Strabonis (10.5.1)** legendum fit. VIRGINEUM HELICONA. Virginibus Musis nymphisque dicatum. DOCTAS SORORES. Periphrasis est Musarum. Nam Musae Iovis et Mnemosynes filiae sunt, quae *παρὰ τὸ μῶσθαι*, hoc est ab inquirendo, dicuntur, ut inquit **Diodorus (4.7.1-4)**, quod ea inquirant hominesque doceant quae ab indoctis ignorantur et quod quaerendo scientia pariatur. Novem autem fuisse Musas iam fere inter omnes constat et si quidam tres tamen esse contendunt quibus nomina a proprio cuique munere indita fuerunt. Clio *ἀπὸ τοῦ κλέους*, hoc est a gloria, quae ex poetarum laudibus dicta est. Euterpe *ἀπὸ τοῦ εὐτέρπου*, hoc est a iucundo propter voluptatem quae ab audientibus ex honesti perceptione sentitur. Thalia *ἀπὸ τοῦ θάλλειν*, hoc est a virendo, quod in longum tempus poetarum gloria virescat. Melpomene *ἀπὸ τοῦ μέλπεσθαι*, hoc est a modulando, quod melodia audientes maxime demulceantur. Terpsichore *ἀπὸ τοῦ τέρπειν*, hoc est a delectando, quod doctrina hominum animi maximo opere delectantur. Erato *ἀπὸ τοῦ ἐρᾶν*, hoc est ab amando, quod docti homines ab omnibus amentur. Polymnia quod cantus suavitate poetas reddit gloria immortales. URANIA. *ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ*, hoc est a caelo, quod viri eruditi ad caelum gloria tollantur. Calliope *ἀπὸ τοῦ κάλλους τῆς ὀπός*, hoc est a pulchritudine vocis, quod cantus suavitate alios antecedens magni ab audientibus aestimetur. Alii vero aiunt duas esse Musarum generationes ex **Musei (Fig. 15 ap. Schol. in Apoll. Rh. III 1 p. 487 Keil)** sententia. Antiquiorum quidem quae una cum Saturno feruntur natae iuniorum autem quae Iovi et Mnemosynes filiae fuisse dicuntur, harum inventa et haec fuisse perhibentur. Clio namque historiam invenisse scribitur. Thaleia agriculturam et curam quae plantis adhibetur. Euterpe mathematicas artes. Terpsichore eruditionem. Erato saltationem. Polymnia lyram. Melpomene cantum. Urania astrologiam. Calliope poesin. MEDUSAEI PRAE[PETIS]. Volucris et alati equi. VIDI IP[SUM] MA[TERNO] SAN[GUINE] NA[SCI]. Ipsum Pegasus. Aderat enim Perseo Pallas, cum Medusam obtruncavit. EXCIPIIT URA[NIE]. Una est ex novem Musis quae caelestis interpretari potest; *οὐρανός* enim unde venit caelum significat. ET PE[GASUS] HU[IUS] ORI[GO]

FON[TIS]. Pegasus equus alatus ex sanguine Medusae natus cum Bellerophontem excussisset in caelum subvolasse et inter sidera ad Iove fertur collocatus fuisse. **Eusebius (Chron. 52.12)** autem et ante illum **Palaephatus (De incred. 28)** ait Bellerophontis navem Pegasus fuisse. **Plin[ius]** in yiii (**NH 8.72.1-4**) Pegasos penatos equos et cornibus armatos in Aethiopia nasci scribit. Idem in decem Pegasos equino capite insignes inter aves numerat fabulosas. PEDIS ICTIBUS. Percussione pedis. Haec autem narrantur ut fabulam sequentem apte connectat cum superioribus. FELICES STUDIIQUE LOCIQUE. Causa subaudienda videtur, ut intelligamus causa studii ac loci Musas felices esse. MAEONIDAS. Musas. Maeonides autem non a Maeonis filibus devictis, ut quidam somniarunt, sed a Maeonia dicuntur, ut Aonides ab Aonia, Pierides a Pieria, Thespiades a Thespiis fuerunt denominatae. Quamquam Myonides prima per y graecam vocalem forsitan rectius scriberentur. Nam Myonia urbs est Phocidis, de qua **Pausanias (10.38.8)** in primo mentionem facit. OPERA AD MA[IORA]. Ad bellica gesta, quae quidem studiis disciplinarum sunt maiora. SED VE[TITUM] EST AD[EO] SCE[LERI] NI[HIL]. Omnia inquit scelerati audent, neque sibi quicquam prohabitu esse putant. ADEO. Certe. OMNIA TER[RENT] VIR[GINEAS] MENTES. Sententia est generalis. Virgines enim natura sunt timidae. DIRUSQUE AN[TE] ORA PY[RENEUS] VERTITUR. Versari videtur Pyreneus autem ut hinc colligere possumus. Thrax fuit tyrannus, qui Daulida Phocidis urbem occupavit. Ubi cum quodam die pluvioso Musas ad Parnassum euntes vidisset, ut tecta sua subirent, dum pluvia cessaret, invitavit. Cum vero iam imber cessasset Musaeque discedere vellent, Pyreneus impius clausis foribus illis vim inferre parabat. Sed Musae in aves conversae evolaverunt, quas cum persequi Pyreneus vellet ex arce se praecipitem iaciens caput terrae illis sicque expiravit. Pyreneus sane nomen est trisyllabum non ut quidam putant, quadrisyllabum nisi pro monte accipiatur quo Gallia ab Hispania disternitur. Tunc enim penultima cum ae diphthongo scribitur. DAULIA RURA. Daulios Agros. Daulia autem, quae et Daulis dicitur, urbs est Phocidis a Daulide nympa, ut scribit **Pausanias (1.41.8)** appellata. Phocis autem regio est in qua est Parnassus, unde Phocenses dicuntur. Phocaea vero urbs est Ioniae a Phocis, quod multae conditores eius secutae fuisse dicuntur, appellata. Eiusdem nominis urbs est Cariae. **[Liv]** ANNUMUS. Consensimus; morem gessimus. PRIMAS AEDES. Primas aedium partes. VICTO AQU[ILONIBUS] AU[STRO]. Auster qui et notus dicitur pluvias ac nubes. Aquilo vero serenitatem affert. IMPETUS IRE FUIT. Voluntas abunde nobis fuit. Est autem locutio

graeca a Latinis frequenter poetis usurpata. VECORS. Stultus corde privatus. MUSA LO[QUEBATUR]. Eleganti phantasia multas describit metamorphoseis poeta. Musa namque fingitur Palladi referre certamen suum cum Pieri filiabus, quo quidem in certamine et transformationes deorum in varia animalia tempore belli Gigantei a Pieri filiabus canuntur et poena Typhoei Gigantis et Proserpinae raptus et Cyanes in fontem mutatio. Multaque alia contra a Musis cantantur. Pierus igitur ex Anippe uxore novem sustulit filias, quarum pulchritudine ac vocalitate mater superba Musas in certamen provocare est ausa. Eas vero nympharum iudicio victas Musae indignatae vocalitate erepta in raucas picas convertere. Minime vero illi sunt audiendi, qui Musas Pierides a devictis Pieri filiabus denominatas fuisse putant cum a Pieria, ut ait **Strabo (10.3.17)** dicantur. VOXQUE SALU[TANTUM]. Chaere enim, quo verbo Graeci salutant, exprimere videntur picae. SUA FA[TA] QUERENTES. De sua fortuna conquerentes. PELLAEIS IN ARVIS. Macedonicis agris. Pella namque urbs est Macedoniae Alexandri Magni nativitate nobilis, unde **Iuvena[li]s (10.168)**: *unus Pellaeo iuveni non sufficit orbis*. PAEONIS ANIP[PE] MATER FU[IT]. Paeonia pars est Macedoniae montana, quae Emathia quoque dicitur patronymicum autem posuit loco gentilis. LUCINAM. Iuno. Lucina, quae a parturientibus mulieribus invocabatur, a luce est appellata, quod in lucem educere infantes sospites credebatur. PERQUE TOT HAEMO[NIAS]. Haemonia eadem est cum Thessalia ab Haemone rege dicta. Haemon autem filius fuit Chloriglii Pelasgi. Pater autem fuit Thessali a quo Thessalia fuit cognominata. ACHAIIDAS. Achaicas, graecas. THESPIADES CER[TATE] DEAE. Musae Thespiades dictae sunt, non a Thespia earum matre ac Maeonis uxore, ut quidam ex suo commodo fingunt, sed a Thespiis urbe Boeotiae ubi maxime colebantur, cui opinioni accederat **Ovi[dius] (Met. 5.310)** videtur, cum deas Thespiades eas vocet. Cum quodam enim contemptu sic eas Pieri filiae appellant, ac si dicerent Thespiensium deae, non aliorum. FONTE ME[DUSAEIO]. Periphrasis est Hippocrenes fontis Musis dicati. ET HY[ANTEA] AGA[NIPPE]. Boeotia. Nam Hyantes populi sunt Boeotiae. Aganippe vero fons est Boeotiae Musis sacer. AD PAEO[NAS] NI[VOSOS]. Montanos Paeones namque populi sunt Macedoniae montani. DIRIMANT CE[RTAMINA] NYM[PHAE]. Diudicent inquit utrae nostrum melius cecinerint. Dirimi autem proprie dicuntur bella atque lites, cum sedantur. PER FLU[MINA]. Per Stygem paludem. FACTAQUE DE VI[VO]. Hoc de iure sumptum videtur; iudices enim sententiam lataturi sedere iubentur. TUNC SINE SOR[TE] PRI[OR]. Stoliditatem simul et temeritatem

filiarum Pieri notat Musa, quarum una antequam forte decerneretur, utrae deberent cantum inchoare bellum giganteum canere coepit. EMISSUMQUE TY[PHOEA]. Typhoeus qui et Typhon dicitur Titani et Terrae fuit fillius tanta audacia ut Iovem in pugnam provocare sit ausus. Quare Iuppiter illum fulmine stravit Trinacriaeque insulae subiecit. Sane Typhoeus ita trisyllabum est, ut non *o* et *e*, sed *e* et *u* in diphthongum copulentur. Quidam enim de orthographia scribentes cum *oe* diphthongo hoc nomem scribendum stulte praecipunt. DONEC FES[SOS] AEGY[PTIA] TEL[LUS]. Ceperit Gigantes Titanorum filii, ut in primo quoque diximus Typhoeo duce impetum in deos fecerunt ac eos in Aegyptum usque fugere coegerunt, ubi se Typhoei metu in varia animalia, ut perspicue describit **Ovi[dius] (Met. 5.318-324)**, converterunt. Inde factum est, ut Aegyptii multa animalia pro diis colant. In quorum stultitiam **Iuvenalis (15.1-2)** eam scripsit satyram, cuius est initium: *Quis nescit, Volusi Bithynice, qualia demens Aegyptus portenta colat.* DUXQUE GRAE[CIS]. Periphrasis est arietis. Nam Iuppiter se in arietem commutavit, cuius rei argumentum est, quod Iuppiter Hammon in Libya sub figura arietis colitur. Tametsi aliam huius metamorphoseos rationem superius descripsimus. **[LII] DELIUS IN CORVO.** Appollo se in corvum mutavit Bacchusque in caprum. FELE SO[ROR] PHOE[BI]. Diana soror est Apollinis, quae se in felem domesticum animal muribus avibusque maxime infestum convertit. CYLLENIUS IBIDIS ALIS. Ibis avis ciconiae similis Aegypti peculiaris immunda, ut quae rostro anum purget. POSCIMUR AO[NIDES]. Nos inquit Musae ad cantandum invitamur. Significat autem se et prudentes et modestas esse, quae nisi rogatae non surrexerint ad cantandum. Id quod impudentes Pieri filiae fecerunt, quae ne iacta quidem sorte canere coeperunt. Aonides vero Musae dicuntur ab Aonia Boeotiae parte montana. LEVI UM[BRA]. Suavi ac iucunda. DEDIMUS SUMMAM CERTAMINIS UNI. Hoc est totum certamen uni ex sororibus commissum. CALLIOPE. Una est ex Musis, cui a pulchritudine ac bonitate vocis nomen inditum est. Nam *κάλλος* pulchritudo *ὄψ ὀπός* vox dicitur. Morem autem citharedorum expressit, qui citharae chordas antequam verum incipiant cantum temptare solent. Chordae autem proprie dicuntur musicorum instrumentorum. NERVIS. Chordis. PRIMA CERES. A laudibus Cereris carmen suum Calliope auspicatur. Ceres autem Saturni et Opis filia fuisse dicitur, quae omnium prima agrorum cultum ac frumenta hominibus monstravit. Legesque adinvenit quibus homines civiliter vivere coeperunt. Dicta est autem Ceres a gerendis frugibus prima littera propter affinitatem mutata ut de natura deorum **Cice[ro] (ND 3.52.1-3)** ait. ALIMENTAQUE

MI[TIA]. Periphrasis est frumenti ante cuius inventionem glandibus homines vescebant. PRIMA DE[DIT] LE[GES]. Repetitio est quae maxime laudationem exornat. Quod autem Ceres prima leges invenerit, illud quoque est argumento, quod Thesmophora a Graecis vocatur. Hoc legifera et eius sacra Thesmophoria, quae a nostris Cerealia dicuntur. VASTA GI[GANTEIS]. Typhoeo Giganti fulmine percusso Iuppiter Siciliam insulam superiniecit, ne quando resurgens e caelo deos pellere temptaret. TRINACRIS. Sicilia quidem trinacris a poeta sed ab aliis trinacria frequentius dicitur, quod tria ἄκρα habeat et promontoria Pelorum Lilybaeum et Pachynum. Quidam ex antiquis historicis thrinaciam illam vocant a Thrinaco rege denominata, ut scribit **Apollonii** enarrator (*Schol. in Apoll. Rh. 4.993-994*). MAGNIS MO[LIBUS]. Montibus. Ponderibus. NITITUR IL[LE] QU[IDEM]. Hoc idcirco fingitur, quia Sicilia terrae motu saepenumero quatitur. AUSONIO PE[LORO]. Italo quippe qui et ad Italiam vergat et ab ea mille et quingentis passibus distet. Dictus est autem Pelorus a Peloro, classis Hannibalis gubernatore, quem interfectum Hannibal cum crederet se in insidias adductum ibi sepeliendum curavit. LAEVA PA[CHYNE] TI[BI]. Apostrophe ad montem, qua maxime oratio exornatur. Pachynus vero Siciliae est promontorium in Graeciam vergens. LILYBAEO CRU[RA] PREMUNTUR. Lilybaeus quoque Siciliae est promontorium Africam respiciens. DEGRAVAT AE[TNA] CA[PUT]. Deprimit. Aetna vero mons est Siciliae altissimus, cuius vertex fere semper flammam eiecit. Est etiam urbs Aetna a Hierone rege aedificata, unde Aetnaei dicuntur. SAEPE RE[MOLIRI]. Saepe inquit temptat montes excutere, quo tempore maximi fiunt terraemotus, per quod quidem significatur vastum Typhoei et robur et corpus. LUCTATUR. Conatur. REMOLLIRI. Demolliri decutere. Praepositionem posuit pro praepositione. REX SI[LENTUM]. Pluto. Manes silentes dicuntur, quod mortuis nulla vox sit. PATEAT. Aperiat. SOLUM. Terra. ATRORUM EQUO[RUM]. Nigrorum apud inferos enim omnia sunt nigra, utpote apud quos perpetuae sunt tenebrae. AMBIBAT. Circuibat. FUNDAMINA. Fundamenta. POSTQUAM EX[PLORATUM] SA[TIS] EST. Satis compertum est. Haec autem narrantur, ut commodius fabula fabulae connectatur. LABARE. Vacillare. [LIIv] VIDET HUNC ERY[CINA] VA[GANTEM]. Erycina Romanis Siculisque Venus dicitur ab Eryce Veneris ipsius ac Butae filio, qui cum in Sicilia regnaret, ac plurimum corporis viribus polleret, hospites ut secum caestibus decertarent provocabat. Is extracto matri Veneri templo, quae Erycina fuit appellata, cum Hercule congressus ab eo fuit interfectus. In vertice autem montis qui ab ipso Eryx cognominatur, dicitur fuisse tumulatus. Narraturus vero poeta Cyanes nymphae

transformationem in stagnum prius Proserpinae raptum elegantissime describit. Cum enim Pluto deus inferorum in Sicilia vagaretur, sagitta a cupidine rogatu Veneris percussus visa Proserpina Cereris filia ita exarsit, ut eam raptam statim currui suo imponeret atque asportaret. Cum vero a Cyane nymphea retineretur, ipse ad aperta terra ad inferos cum amica devector est. Cyane autem eo dolore fuit affecta, ut paulatim in fontem fuerit commutata. MONTE SUO. Eryce sibi dicato. NATUM VO[LUCREM]. Filium alatum. Hoc est cupidinem. ARMA MA[NUSQUE] MEAE. Eadem ferme oratione Venus apud **Vir[gilium] (Aen. 1.664)** cupidinem filium alloquitur. *Nate, meae vires, mea magna potentia solus.* INQUE DEI PECTUS. In ani(m)um Plutonis. MOLIRE. Praepara. TRIPLICIS RE[GNI]. Quod in tres divisum est partes, quarum suprema, hoc est caelum optigit Iovi, media hoc est terra cum mari Neptuno, infima ac ultima hoc est inferi Plutoni. PROFERS. Producis, amplificas. AGITUR PARS TER[TIA] MUN[DI]. Hoc est tertia pars mundi in periculo versatur. Parumque abest quin ea a nobis amittatur. ET TAMEN IN CAE[LO] QUOQUE. Non solum inquit inferos patimur ab morem liberos esse, verum superiorum quoque quidam nos spernunt, nostraque patientia fruuntur. PALLADA NON NE VI[DES]. A quibus potissimum spernatur Venus exponit. Pallas enim ac Diana perpetuam voverant virginitatem. CERERIS QUOQUE FILIA. Proserpina quae Iovis et Cereris fuit filia. PATRUO. Plutonique Iovis frater Proserpinam sibi uxorem copulavit. NEC QUE MAGIS AUDIAT ARCUM. Hoc est nec quae facilius ab arcu emittatur. Illae namque sagittae arcum audire et obtemperare dicuntur, quae facile ab arcu emittuntur. FLEXILE COR[NU]. Propter cacophoniam cornum dixit pro cornu. OPPOSITOQUE GE[NU]. Gestum exprimit eorum qui arcus indentut. CURVAVIT. Inflexit ut intederet. FLEXILE COR[NU]. Flexilem artum ex cornu confectum. INQUE COR. In corde ratio loquendi exposcit. HAMATA ARUN[DINE]. Sagitta ferro armata et hamo, quae quidem e corpore difficulter extrahi potest. Est autem hamatus nomen participio simile ut galeatus. DITEM. Plutonem qui a graecis *Πλούτων* et a latinis dis sive ditis *κατ' ἀντίφρασιν*, quia minime sit dives dicitur. Nam *πλοῦτος* et deus est divitiarum et pro ipsis quoque divitiis ponitur. HAUD P[ROCVL] AET[NEIS]. Lacum nomine Pergusam describit iuxta quem Proserpina cum sibi aequalibus puellis flores colligens a Plutone illac curru transeunte rapta fuit. Hunc vero lacum **Claudianus (De raptu Pros. 2.112-113)**, qui et ipse raptum Proserpinae descripsit, Pergum a Siculis appellari ait: *Haud procul inde lacus, Pergum dixere Sicani, panditur.* Ita locorum nomina varie saepenumero a poetis efferunt. AETNAEIS MOE[NIBUS]. Aetna urbe. Nam Aetna et

mons est Siciliae et urbs, ut diximus. Quidam vero putant Hennaes esse legendum, quod Henna quoque per duplex *n* et sine diphthongo. Siciliae urbs est mediterranea iuxta quam contendunt Proserpinam fuisse raptam. NON IL[LO] PLU[RA] CAY[STROS] CAR[MINA] CY[GNORUM]. Cayster fluvius est Asiae iuxta Asiam paludem ac Ephesum urbem labens, quem cygnis abundaret; **Virgilius** (*Georg.* 1.383-384) quoque in i Geor[gigorum] testatur: *Iam varias pelagi volucres et quae Asia circum dulcibus in stagnis rimantur prata Caystri*. Sic autem dictus est quod labitur per *κεκαυμένην* et combustam regionem. Ab hoc deducitur Caystrium pratum iuxta Ephesum. SILVA CO[RONAT] AQUAS. Undique silva lacum circuit. SUMMOVET. Repellit penetrare non sinit. PHOEBEOS IG[NES]. Solis fervores. PUELLARI STU[DIO]. Puellae convenienti. USQUE A[DEO] PRO[PERATUS] AM[OR]. Acclamatione hac significant quam vehemens ad amandum sagitta cupidinis effectus fuerit Pluto. AB ORA SUM[MA]. A supremo limbo. HAEC QUO[QUE] IA[CTURA]. Qua amiserat flores. RAPTOR A[GIT] C[URRUS]. Agitat et concitat in cursum. ET NO[MINE] QU[EMQUE] VO[CANDO]. Exhortatur equos. Nomina equorum Plutonis haec esse feruntur. Orphnaeus, qui obscurus interpretaeri potest et niger Aethon qui urens, is autem unus est etiam ex solis equis. Nycteus qui nocturnus a nocte, quae *νύξ* graece dicitur. Alastor qui infestus et perniciosus. Sunt enim Alastores daemones hominibus perniciosi et infesti. [LIII] EXCUTIT. Concutit. OBSCURA FER[RUGINE]. Ferrugineo colore, qui fuscus est a ferreo similis. STAGNA PA[LICORUM]. Palici, ut **Aeschylus** (ap. **Steph. Byz. Ethn.** 496.9) in Aetnis scribit, Iovis et Thaliae nympphae Vulcano genitae filii fuerunt, ut vero alii in primisque **Silenus** (ap. **Steph. Byz. Ethn.** 496.7) scriptor graecus Vulcani ex Aetna Oceani filia. Dicti sunt autem Palici *ἀπὸ τοῦ παλικέσθαι*, hoc est ab iterum veniendo in vitam cum mortui iam essent. Nam cum Thalia nymppha a Iove fuisset compressa, Iunonis timore optavit, ut sibi terra dehisceret. Quod quidem ubi factum est, maturi partus tempus advenit. Ex terra igitur ad aperta duo simul infantes exilivere, qui Palici sunt appellati. Non autem Palisci, ut putat **Tortellius** (*Orth.* 120), qui in hoc quoque foede nimium fallitur. Nam Paliscos *ἀπὸ τοῦ πάλιν* quod est iterum et hiscere verbo latino scribit componi, eoque secundae syllabae scilicet litteram praecipit ascribendam cum et nomen graecum proculdubio sit, nec si illo modo componeretur. Graeci unquam huiusmodi verbo uterentur. Iuxta Palicos autem fons est Palicinae, qui aquam in altum sex cubitis eiaculari dicitur, quae in eundem fontem iterum revertatur. Ius quoque iurandum ibi sanctum fuisse scribunt. Quae enim quis iurasset ea in tabella scripta in aquam proiiciebantur, ac

si quidem vera fuissent, tabella fluitabat. Si quis vero peierasset, tabella submergebatur nec usquam apparebat; in periurio vero deprehensus conburebatur. FERVENTIA. Innuit poeta ibi esse fontes calidarum aquarum. ET QUA BACCHIADAE. Hoc est originem a Bacchia ducentes. Bacchias enim Dionysi filius Corinthum habitavit. Ab eo autem genus ducentes, ut scribit et **Strabo (10.3.13)** et **expositor Argonauticon (Schol. in Apoll. Rh. 4.1206-1216)**, Apollini generosissimi Corinthiorum habebantur. Caeterum expulsi Corintho propter Actaeonis mortem dicuntur fuisse. Melissa enim pater cum vidisset filium a Bacchiadis dilaceratum, iamque Isthmia forent celebranda, astans altari multa in Corinthios est imprecatus, nisi filii cedem vindicarent, cumque ea dixisset, se praecipitem ex alto dedit. Quare Corinthii ne inultam eam cedem relinquerent, oraculoque id iubenti optemperarent, Bacchiadas expulerunt. Chersicrates autem unus Bacchiadum Cercyram aedificavit cum illinc Colchos eiecisset. Videtur autem poeta innuere Drepanum a Bacchiadis aedificatum, quamquam et Cercyra Drepane fuerit appellata quod ut **Timaeus (Fig. 54 ap. Schol. in Apoll. Rh. IV 983 p. 203 Müller)** inquit *δρέπανον*. Hoc est falx illic abscondita est qua Cronos Urani hoc est caeli pudenda, aut Iuppiter Croni reciderit. BIMARI CORINTHO. Corinthus idcirco bimaris appellatur, quod in Isthmo Peloponnesi aedificata ab altera parte Aegeum mare, ab altera Ionium spectet. INTER INAEQUALES PORTUS. Alter namque maior esse, alter minor perhibetur. POSUERUNT MOENIA. Urbem Drepanum aedificarunt. EST MEDIUM CYANES. Locum describit, ubi Cyane nympa Plutonium inhibere voluit, ne Proserpinam asportaret. Caeterum a Plutone contempta dolore in fontem sui nominis fuit conversa, qui Anapi fluvio commixtus iuxta Ortygiam insulam in mare labitur. Cyane autem ut scribit **Plutarchus (Parall. Min. 310.b.5-c.3.)** ex sententia Dosithei puella fuit Syracusana, quae ex oraculo et Cyanipum patrem et seipsam mactavit, cum patris desiderium ferre non posset. Cum autem illius morte pestis foret sedata, Syracusani divinos honores ei decreverunt, ac perennem et maximum fontem ab eiusdem nomine appellarunt. Est autem iuxta Syracusas Proserpinae sacer, ut scribit **Diodorus (5.5.1-2)**, quod prope illum rapta fuerit Proserpina, ut etiam **Cicero (Verr. 2.4.106)** testatur. ET PISAEAE ARETHUSAE. Arethusa fons est Siciliae iuxta Syracusas urbem, quam idcirco Pisaeam poeta vocat, quod ut diximus, creditur esse Alpheus, qui fluvius iuxta Pisam Olympiae urbem labens, absorbetur a terra ac subter mare fluens in Siciliam usque Arethusam efferre dicitur. CONPONERE. Comparare. ANAPIS. Qui et Anapus dicitur fluvius est Siciliae, qui idcirco Cyanem amare fingitur, quod iuncti in mare

defluunt. SATURNIUS. Pluto Saturni filius. CONDIDIT. Iecit tantis viribus ut totum sceptrum occultaretur. ICTA VIAM TELLUS. Nam sceptro percussa ita hiavit ut facile Plutonis currus illac ad inferos pertransierit. IN TARTARA. Ad inferos. Est enim Tartarus infimus inferorum locus et obscurissimus, dictus *παρὰ τὸ ἐκτεταράχθαι*. Hoc est ex eo quod omnia in eo perturbata et confusa sunt. Mutat autem genus; nam in singulari masculinum est, in plurali neutrum. MEDIO CRATERE. In mediam voraginem. Nam crater non solum vas dicitur, sed ad eius similitudinem hiatus quoque terrae, unde flamma praesertim egrediatur, crater appellatur. Unde Empedoclem se in Aetnae craterem praecipitasse legimus (**Diog. Vit. 8.75.1-4**). INCONSOLABILE VULNUS. Maximum dolorem qui nullam consolationem admittere posset. OMNIS. Tota. OSSA PATI FLEXUS. Ossa fieri flexilia. EXILIBUS. Tenuibus ac parvis. EVANIDA. Evanescentia, resoluta. RESTATQUE NIHIL QUOD PRAENDERE POSSIS. Nihil inquit duri de Cyanes corpore fuit relictum, quod quisquam manibus praehendere possit. INTEREA PAVIDAE. Ceres Proserpinam filiam quaerens cum defessa siti laboraret, quandam rogavit anum, ut sibi aquam ad hos colluendum exhiberet. Ea cum mustum polenta commixtum a vetu[LIIV]la traditum bibere coepisset, puer audacior et ridere et Cererem gulae deditam esse iactare ausus est. Quare indignata Ceres in faciem impudentis pueri mustum simul et polentam expuit, eumque in stellionem animal variis maculis infectum commutavit. OMNIBUS PROFUNDO. In omni mari. UDIS CAPILLIS. Humidis propter rorem autem nocturnum aurora humidos capillos fingitur habere. AB AETNA. Ab Aetnae incendio et cratere, unde et in sacrificiis Cereris, quae mysteria et initia vocantur. Faces accensas iactare solebant ad imitationem ipsius filiam inquirentis. FLAMMIFERAS PINUS. Pinus arbor est ex qua optimae faces conficiuntur. Duas autem integras pinus maximas Ceres accendit illisque pro facibus utebatur. **Claudianus (De raptu Pros. 3.359-360)** vero duas cedros ab illa gestatas fuisse scribit. HEBETARAT SIDERA. Lumen siderum retuderat et occultarat. Nam adveniente die siderum fulgor enim videtur. ORAQUE NULLI COLLUERANT FONTES. Hoc est nihil aquae biberat. Proprie autem os collui dicitur, quando abluitur. STRAMINE. Palea. PRODIT ANUS. Procredit, egreditur. Quaenam vero fuerit haec anus poeta quidem reticet. Sed **Capere**⁴⁶ in Virgilium scribit fuisse Megeniram Celei ancillam, quae Cererem manu praehensam introduxit. Huic astipulatur et **Diomedes (Ars 1.477)** grammaticus, qui et

⁴⁶ Η παραπομπή στον γραμματικό Flavius Capere, τα αποσπάσματα του οποίου περιέχονται στην έκδοση των λατίνων γραμματικών του Keil, VII (1880) 92-112, δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστεί.

illud adiicit, puerum a Cerere in stellionem conversum Iambam⁴⁷ fuisse vocatum. Unde iambus videtur esse nominatus. DULCE DEDIT. Non mulsum, quod est ditiorum, sed mustum quo rustici quoque non carent puto accipiendum. TESTA. Terreo vase per quod significat poeta vetulam eam inopem admodum fuisse. POLENTA. Cum praepositio subintelligatur. Polenta vero cibus est Graecis olim tam familiaris quam puls Romanis. Uterque vero cibus est quo rustici praecipueque montani utuntur. DURI ORIS. Impudentis. Illi enim duri esse oris dicuntur, qui sunt impudentes. AVIDAM. Gulosam. EPOTA PARTE. Epotus modo activam modo passivam habet significationem, ut hoc loco. Sic **Iuvena[*lis*]** (10.177): *epotaque flumina Medo prandente*. CONBIBIT OS MACULAS. Contrahit. APTUMQUE COLORI NOMEN HABET. Stellio vocatur quod parvis stellis insignitus esse videatur. Est autem parvum animal quod, ut inquit **Plinius (NH 11.91.6-7)**, rore tantum vivit. A stellione vero stellionatus crimen a iure consultis deduci videtur. Ut enim stelliones varii sunt et versicolores, ita impostores atque deceptores, ut vilia videantur pretiosa arte quadam ac simulatione mendaciisque efficiunt. STELLATUS CORPORA. Stellatum habens corpus et guttis infectum, quae stellae videantur. QUAERENTI DEFUIT ORBIS. Nam cum totum perlustrasset Ceres terrarum orbem, ubi quaereret filiam nihil ei loci restabat, quare in Siciliam est reversa. SICANIAM. Siciliam a Sicano rege appellatam. NEC QUA LO[QUERETUR] HA[BEBAT]. Hoc est nec linguam quam loqui posset habebat. PERSEPHONES ZONAM. Proserpinae cingulum quam enim Latini Proserpinam, Graeci Persephonem vocant. TRINACRIAM ANTE ALIAS. Trinacria quae et Trinacris vocatur, quod tria acra et promontoria habeat, cognominata fertur, ut superius quoque diximus. Alii a Trinacro rege, cuius meminit Sibylla, ut **Stephanus (Ethn. 635.15-18)** refert, sentiunt fuisse dictam. A Latinis etiam Triquetra a triangulari figura nominatur. A quibusdam vero Graecorum Trinacria ἀπ' τοῦ θρίνακος et tridente vocatur, quod ei sit similis. Multa vero loca a rerum similitudine nominantur, ut Lyrnesos, Brundisium Sardinia. IN QUA VESTIGIA DAMNI REPPERIT. Causa est cur Siciliam in primis frugum munere indignam putet Ceres. Quia illic mille suae iacturae signa invenit et amissae filiae. SAEVA MANU. Magna et robusta. PARILI LETO. Simili ac pari morti. Dare autem leto et morti interficere est. ARVAQUE IUSSIT FA[LLERE] DE[POSITUM]. Hoc est arvis mandavit, ne sibi credita femina redderetur. Depositum autem dicitur quicquid apud aliquem

⁴⁷ Η μορφή Iambas εμφανίζεται στο έργο *De Scauri et Palladii libris excerpta* του γραμματικού Audax (ed. Keil, Grammatici Latini, I 334: *lambus unde nomen accepit? Ab lamba, Thressa muliere, quam is dicunt in maledicto exercitatam isto pede usam*).

custodiae gratia collocatur. Est vero figurata ac poetica locutio. FALLERE DEPO[SITUM]. [LIIII] Pro eo quod est fallere homines non reddendo femina credita atque deposita. SPARSA IACET. Dispersa marcescit ac nullo est in honore nullumque fructum hominibus praebet. SEGETES. Frumenta seminata. Eleganter autem ea omnia enumerat quibus segetes corrumpuntur. ET MODO SOL NINIUS. Nimia siccitas a calore solis proveniens. NIMIUS IMBER. Nimia humiditas. Nam imber ut ait **Pli[nius]** (*NH 18.152.6-8*) in herba tamen segetibus est utilis, florentibus autem frumento et hordeo nocet. SIDERAQUE ET VENTI NOCENT. Sidera tunc nocere segetibus videntur cum rubiginem contrahunt. Nam rubigo, ut idem scribit **Pli[nius]** (*NH 18.79.3-6, 18.161.1-3*), caeleste est frugum vinearumque malum nullo minus noxium. Venti autem tribus temporibus nocent frumento et hordeo in flore aut protinus cum defloruere vel maturescere incipientibus. SEMINA IACTA. Grana seminata. LEGUNT. Colligunt et devorant. LOLIUM TRIBULIQUE FATIGANT. Lolium ac tribuli herbae sunt segetibus infestae. FATIGANT. Laboriosiores efficiunt. TRITICEAS MESSES. Tritici segetes. Messis autem proprie dicitur tempus metendi et colligendi frumenti; sed pro segete quoque interdum accipitur ut hoc loco. ET INEXPUGNABILE GRAMEN. Indomabile quod nulla ratione ita domari potuit, ut non renascatur. Videtur autem felicitis esse periphrasis; gramen sane spes est herbae fere ubique nascentis, quamvis simpliciter pro herba frequenter gramen accipiatur. ELEIS UNDIS. Per subterraneas cavernas ab Elide Olympiae urbe venientibus. Tres autem sunt urbes hoc nomine, una in Aegypto ab Eleo Tantalii filio cognominata, altera in Arcadia. Tertia in Hispania, unde Eleus possessivum modo trisyllabum, modo Elieus quadrisyllabum, modo Elieus quinesyllabum declinatur. ALPHEIAS. Arethusa, quae Alpei Elidis fluvii filia esse videtur. Nam Arethusa, ut paulo ante diximus, eadem cum Alpeo esse putatur. Quae enim apud Pisam in Alpeum proiiciuntur, ut scribit **Pli[nius]** (*NH 4.14.2-5*), eadem in Sicilia ab Arethusa eiiciuntur unde fabulae datus est locus. Alpeum Elidis fluvium Arethusae nymphe amore captum eam in Siciliam usque fuisse persecutum. RORANTES CO[MAS]. Stillantes capillos. A FRONTE RE[MOVIT] AD AU[RES]. A fronte usque ad aures repulit. Gestum aut expressit urinantium et sub aquae natantium qui cum primum ex aquae caput extulerint, capillos a fronte ad aures usque manibus ambabus repellunt. IMMENSOS SISTE LA[BORES]. Hoc est immensis desiste laboribus filiae quaerendae. Est autem transitivum sisto, quod significat firmo ac stare facio. VIOLENTA. Indignata. PATUIT. Se aperuit, ut Plutoni una cum rapta Proserpina ad inferos

properanti aditum praeberet. NEC SUM PRO PATRIA SUPPLEX. Nec tibi pro patriae meae excusatione supplico. Haec autem idcirco ait ne mentiri putetur. PISA MIHI PATRIA EST. Pisa Arcadiae oppidum iuxta quod Alpheus fluvius labitur unde Pisaeus derivatur. Pisae vero Pisarum numero tantum plurali urbs est Etruriae clarissima, unde Pisanus. MOTA LOCO CUR SIM. Arethusa venatrix fuit nymphea Dianae comes, quae cum sorte se in Alpheo fluvio levaret. Ita Alpheum in sui amorem pellexit, ut ipsam retinere conatus sit. Sed cum in Siciliam usque fugientem Alpheus secutus esset implorato Dianae auxilio in fontem sui nominis fingitur fuisse conversa. Quod idcirco, ut diximus, fictum est quod quae iaciuntur in Alpheum purgamenta, eiici ab Arethusa in Sicilia fere est observatum. Sunt autem multae Arethusae et urbes et fontes. Nam et Syriae et Euboeae est Arethusa et Ithacae fons. Quamquam non ignobiles grammatici Graeci scribant omnem fontem Arethusam posse vocari ἀπὸ τοῦ ἀρέθειν, hoc est ab irrigando. AD VE HAR ORTYGIAM. Ortygia duarum insularum est nomen, quarum altera est in Aegaeo, quae et Delos dicitur, altera Siciliae adiacet, de qua **Virg[ilius]** libro Aeneidos III (**Aen. 3.692-694**): *Sicano praetenta sinu iacet insula contra Plemmyrium undosum, nomen dixere priores Ortygiam. Alpheum fama est hunc Elidis amnem occultas egisse vias subter mare, qui nunc ore, Arethusa, tuo Siculis confunditur undis.* Hae vero duae insulae ab Ortygia urbe Aetoliae Ortygiae fuerunt denominatae, ut **Phanodicus (FGrHist 397 F 2 ap. Schol. in Apoll. Rh. I 419 p. 38 Wendel)** et **Nicander (FGrHist 271 F 5 ap. Schol. in Apoll. Rh. *ibid.*)** scribunt.⁴⁸ Non autem a transmutatione Asteriae Latonae sororis in ortyga, hoc est conturnicem, Delos Ortygia fuit appellata, sed quod omnes Ortygiae coloniae illius quae est in Aetolia fuerunt indeque nomen acceperunt. HORA TEMPESTIVA. Tempus commodum. LEVATA. Liberata. CURA. Dolore et sollicitudine. SUBTERQUE IMAS AB[LATA] CA[VERNAS]. Per subterraneas vias abducta. HIC CAPUT ATTOLLO. Hic exeo. DESUETAQUE SIDERA CER[VO]. Aspicio hic inquit sidera mihi desueta et non visa tantisper dum fui sub terra. SED RE[GINA] TAMEN. Haec ac Cereris consolationem referuntur quibus tamen ipsa magis est exacerbata. Repetitio autem illius copulae sed et rem amplificat et orationem exornat. Cum enim unum dicatur plura tamen esse videntur. OPACI MUNDI. Umbrosi inferni. POLLENS MA[TRONA]. Potens uxor. DOLORE PUL[SA] GRA[VI]. Percussa, affecta magno dolore. NUBILA. Tristis, moesta. INVIDIOSA. Invidiam Iovi factura. NATA PATREM

⁴⁸ Το ίδιο σχόλιο με την παραπομπή στους δύο αυτούς συγγραφείς εμφανίζεται και στα σχόλια του στ. 694 του 1ου βιβλίου των *Μεταμορφώσεων* (πρβλ. Benedetti [2004] 232-233).

MOVEAT. Proserpina enim Iovis ex Cerere filia fuit. Conatur autem Ceres Iovi persuadere ne patiatur filiam a Plutone detineri. NEU SIT TIBI CURA VILIOR ILLIUS. Neque illius inquit minorem curam habeas, quod [LIIIv] ego ipsam pepererim. EN QUAESITA DIU. En ecce indignationem autem significat. SI REPERIRE VOCAS. Ac si diceret hoc esse potius amittere quam reperire. QUOD RAPTA FEREMUS. Hoc est quod sit rapta aequo animo tolerabimus, dum modo eam Pluto nobis reddat. NEQUE ENIM PRAEDONE MARITO. Causa est cur Proserpina marito praedone non sit Digna; quia filia tua est. Praedones autem proprie dicuntur, qui in mari latrocinantur qui a Graecis piratae vocantur. SED SI MODO NOMINA REBUS. Sed si inquit nomina vera imponere volumus rebus et his factis, non iniuriam hoc sed amorem esse cognoscemus. Definitiva autem utitur constitutione ad raptum excusandum. PUDORI. Dedecori. Pudor est enim timor iustae vituperationis. TU MODO DIVA VELIS. Illum nobis esse generum. UT DESINT CAETERA. Ut demus omnia alia Plutoni deesse. NEC CEDIT NISI SORTE MIHI. Nec Pluto inquit potentia a quoquam superatur praeter quam a me solo qui mundi partem meliorem quam ipse sortitus sum. Nam mihi caelum inferi illi in mundi divisione optigerunt. DISSIDII. Separationis ac repudii. CAELUM. Aerem. SI NULLOS CONTIGIT ILLIC ORE CIBOS. Hoc est si nihil apud inferos comedit. Qui enim ibi aliquid gustasset, ei illinc reditus non datus. CERTUM EST. Decretum est. IEIUNIA SOLVERAT. Aliquid comederat. SIMPLEX. Rerum imperita. PUNICEUM POMUM. Malum granatum. CURVA ARBORE. Depraessa pomorum multitudine. PRESSERAT ORE SUO. Comederat. SOLUSQUE ASCALAPHUS VIDIT. Ascalaphus ut hoc loco narrat **Ovidius (Met. 5.539-541)** Acherontis ex Orphne nymphea fuit filius, qui cum testatus esset Proserpinam in Plutonis hortis septem grana mali punici comedisse, ab ipsa indignata in bubonem pessimi ominis autem fuit commutatus. AVERNALES. Infernales. FURVIS ANTRIS. Nigris speluncis. ET INDICIO REDITUM CRUDELIS ADEMIT. Delatione sua Ascalaphus reditum Proserpinae eripuit, nec illam ad superos redire permisit. REGINA EREBI. Proserpina inferorum regina. Est enim Erebus inferni pars. PROPHANUM. Execrandum. PHLEGETHONTIDE LYMPHA. Phlegethontis aqua. Est enim Phlegethon unus ex inferorum fluviis ἀπὸ τοῦ φλεγέθειν, hoc est ab ardendo cognominatus. Forma autem patronymica pro possessiva est posita. ILLE SIBI ABLATUS. Hoc est sua figura ac forma spoliatus. AMICITUR. Vestitur, cooperitur. INQUE CAPUT CRESCIT. Illi in caput crescere dicuntur, quorum caput quam reliqua membra grandius efficitur. LONGOSQUE REFLECTITUR UNGUES. Synecdoche poetica. Si enim

esset soluta oratio longi unguis reflectuntur, diceremus? Hoc est reflexi et adunci fiunt. FOEDA. Turpis aspectu. IGNAVUS BUBO. Vilis ac imbellis. Bubo autem nomen est ficticium a voce avis ipsius dictum. HIC TAMEN INDICIO. Fabulam fabulae, ut solet, eleganter annectit poeta. Nam Sirenes tres fuisse dicuntur Acheloi fluvii et Calliopes musae filiae ac Proserpinae comites fidissimae, quam quidem cum et ipsae per totum orbem terrarum quaesissent. Nec usquam in terris eam reperirent deos rogarunt, ut alatae efficerentur, quo commodius etiam in aquis Proserpinam inquirere possent. Quare ita in aves fuere conversae, ut facies tamen virginea voxque humana illis remaneret. Hae iuxta fretum Siculum insulas Sirenas habitantes tam suaviter canebant, ut nautas illac transeuntes aut ad se pellicerent aut sopitos spoliarent atque submergerent. Quare Ulixes illac transurus admonitus a Circe et sociorum aures cera obturavit et se ad triremis malum alligari iussit. Illae vero indignatae se in mare praecipitarunt. Earum autem prima Parthenope, altera Leucosia, tertia Ligea fuit appellata. Dicuntur autem Sirenes *παρὰ τὸ εἶρω* quod est dico praeposita s littera. Unum falluntur qui illas putant latine tracto ias dici, cum per *ει* diphthongum graecam scribantur, non per *y*, ut scribitur *σύρω*, quod significat traho. ACHELOIDES. Acheloi filiae. Achelous vero Calydoniae fluvius est oceani, ut in Theogonia scribit **Hesiodus** et Tethyos filius (**Theog. 337-340**). Hic pro Dianira cum Hercule acrite pugnans tandem fuit superatus. Achelous quidem, [LV] ut refert **Macrobius (Sat. 5.18.6-8)**, apud priscos aqua dicebatur, unde **Virg[ilius]** libro *Georgicorum* primo (**Georg. 1.9**): *poculaque inventis Acheloia miscuit uvis*. CUM VIRGINIS ORA GERATIS? Cum faciem virginis habeatis. AN QUIA CUM LEGERET. An particula est interrogativa, quam eleganter utimur in solvendis quaestionibus, pro quam imperiti aut coniunctionem reponunt. PROTINUS UT VESTRAM. Hoc est ut diligenter in mari quoque possetis inquirere Proserpinam. ALARUM REMIS. Alarum remigio et agitatione. FACILES. Benignos, utpote qui vobis ea quae optabatis concesserunt. Ne tantum ille canor causam exponit, cur totae in aves non fuerint commutatae Sirenes, sed virgineos vultus retinuerint. CANOR NATUS. Facultas canendi ingenita et a natura data. AD MULCENDAS AURES. Delectandas. TANTAQUE DOS ORIS. Si enim totae in aves fuissent mutatae, tam suaviter canere numquam potuissent. AT MEDIUS FRATRISQUE SUI. Iuppiter inquit medius inter Plutonem fratrem et Cererem sororem, ne eorum alteri displiceret, ex aequo annum divisit, ut sex quidem menses Proserpinam cum matre totidemque cum marito foret. EX AEQUO DIVIDIT. In duas aequales partes distribuit. DUORUM REGNORUM. Et

infernus et superus. Quamdiu enim est cum matre Proserpina apud superos, quamdiu cum Plutone apud inferos regnare dicitur. Hic autem idcirco fingitur quod luna, quae eadem est cum Proserpina tanto tempore in caelo lucere, quanto sub terra videtur latere. VERTITUR. Convertitur ac mutatur. FACIES. Figura. LAETA DEAE FRONS EST. Et Cereris et Proserpinae laetam esse frontem accipere possumus. Ambae namque e maestis ac tristibus laetae atque hilares sunt effectae. De Proserpina tamen praecipue esse intelligendum quae subiicitur, similitudo aperte ostendit. VICTIS E NU[BIBUS] EX[IT]. Dissolutis nebulis atque depulsis. Tunc enim nubes a sole vinci dicuntur, cum resolvuntur atque expelluntur. EXIGIT. Exposcit. SECURA. Sic cura et laeta. Concinne autem ingreditur poeta ad exponendam metamorphosin Arethusae nymphae in eiusdem nominis fontem. Arethusa namque ut ipsa Cereris filiae recuperatione laetae rogatu narrat, nympa fuit venatrix, Dianae comes, quae aestu defatigata depositis vestibus nuda in Alpheum fluviorum limpidissimum cum descendisset, forte in Alpei fluminis ipsius dei amorem incidit. Cum igitur Alpheus nudam eam persequeretur iamque assecuturus foret, Dianam ipsa rogavit ut sibi opem ferret. Diana vero eam cursu lassam ita nube textit, ut Alpheus quidem ea potiri non potuerit. Sed cum eam ob nimium sudorem in aquam esse conversam animadvertisset, et ipse humana deposita figura eam usque in Ortygiam insulam Siciliae adiacentem per subterraneas cavernas est persecutus. SACER FONTS. Omnes fontes nymphis sacri esse dicuntur. FLUMINIS ELEI. Periphrasis est Alpei. IN ACHAI[DE]. In Achaia. LEGIT. Elegit aptas ad venandum silvas. SALTUS. Silvas in quibus ferae saliunt. POSUIT CAS[SES]. Tetendit retia, per quae significat se venatricem fuisse. FORMOSAE NO[MEN] HA[BEBAM]. Tanto est subaudiendum. IUUVABAT. Delectabat. QUAQUE ALI[AE] GAU[DERE] SO[LENT]. Pulchritudinis inquit qua aliae nympae solent gaudere me pudebat alicuique placere crimen ac flagitium esse putabam. STYMPHALIDE SI[LVA]. Stymphalus urbs est Arcadiae et planities et foris, unde Stymphalius possessivum et Stymphalis deducuntur. SINE VORTI[CE]. Sine aquarum vertigine. Vortex dicitur aquam in se contorta. PERSPICUAS AD HU[MUM]. Claras ac limpidas usque ad arenam. CALCULUS. Lapillus. NUMERABILIS ERAT. Poterat numerari propter aquae perspicuitatem. POPLITE DE[INDE] TE[NUS]. Hoc est usque ad genu. Est enim poples genu pars posterior. LABENS. Natans. MILLE MO[DIS]. Variis modis. Numerus enim finitus pro infinito saepe a poetis ponitur. EXCUSSA. Concussa. Gestum autem exprimit natantium, qui et concutere et iactare brachia solent. PROPIORI MARGI[NE]. Propinquiori

ripa. Margo [LVv] enim dicitur unicuiusque rei extremitas. SUIS AL[PHEUS] AB UN[DIS].
 Alpheus fluvius est Elidis dictus, quod ἀλφούς et impetiginis curet. Hic autem fluvius
 multa secum in mare flumina refert, ut **Pausanias (8.54.2)** narrat memoratu digna.
 RAUCO ORE. Rauca voce, quale murmur solet esse fluentium aquarum. ALTERA VE[STES].
 Causa est cur sine vestibus fugeret. In altera namque ripa fuerant relictæ. ET QUIA
 NU[DA] FUI. Hoc lascivius quam ut heroico carmini conveniat dictum esse videtur.
 PARATIOR. Ad vim patiendam. PREMEBAT. Urgebat. UT FUGERE ACCIPITREM. Solet
 subintelligatur; est enim hypozeugma. His autem similitudinibus et Arethusæ fugientis et
 Alpei persequentis celeritas declaratur. USQUE SUB ORCHOMENON. Varia enumerat
 loca ad quæ fugiens pervenit Arethusa. Orchomenos autem urbs est Boeotiae fonte Musis
 dicato nobilissima. Thessaliae quoque est et mons et urbs ac etiam Arcadiae et Ponti.
 SOPHIDAQUE. Sic quidem corrupte in exemplaribus legitur. Psophida namque ab Ovidio
(Met. 5.607) scriptum fuisse facile contenderim. Est enim Psophis variarum urbium
 nomen. Nam et Arcadiae urbs est a Psophide Lycaonis vel ut alii volunt Erycis filia
 denominata et Acarnaniae et Achaiae. Unde Psophidius deducitur. Est et Libyæ urbs
 Psophis unde Psophites nomen patrium more gentis declinatur. Arx quoque
 Zacynthiorum Psophis vocabatur, ut **Pausanias (8.24.3)** ait. CYLLENEN AUTEM ET
 MAENALON ET ERYMANTHON. Arcadiae esse montes iam saepius diximus. Elim vero
 eiusdem Arcadiae urbem ab Eleo Tantali filio appellatam. SOL ERAT A TERGO. Exponit
 Arethusa quo modo cognoverit sibi Alpheum imminere ac propinquum esse. Sol inquit
 post terga erat eoque ante me umbras iaciebat. NISI SI TIMOR ILLA VIDEBAT. Nisi forte
 inquit praeterrita mihi eam umbram videre videbar. Notandum autem si coniunctionem
 interdum cum nisi eleganter copulari, quamvis sensui necessaria non videatur. VIDEBAT.
 Videre faciebat. Timore namque oculi saepenumero decipiuntur. INGENS ANHELITUS.
 Maximus spiritus. FESSA LABORE FUGAE. Defatigata inquit fugiendi labore Dianam rogavi
 ut mihi opitularetur. DEPRENDIMUR. Comprehendimur. Deprehendi enim proprie
 dicuntur qui mali aliquid committentes inveniuntur. ARMIGERAE TUAE. Proprie dixit.
 Nam armigeri non omnes milites dicuntur, ut vulgus putat, sed qui principibus arma
 gerunt in pugnaque subministrant. FERRE. Ferrendos. Verbum enim pro participio
 positum est. Sic **Virgi[lius] (Aen. 5.248)**: *magnum dat ferre talentum*. ME SUPER INIECIT.
 Αναστροφή. Praepositio enim quæ praeponi debet postposita est. LUSTRAT. Circumit me
 inquit nube coopertam Alpheus querens circumit. IGNARUS. Ubi essem. ANNE QUOD

AGNAE. An et ne interdum quidem a poetis copulantur, sed frequentius separatim ponuntur. QUI VEPRE LATENS. Occultus in spinis. Vepres namque spinae dicuntur. NON TAMEN ABSCEDIT. Alpheus. SERVAT. Custodit. OCCUPAT OBSESSOS. Pulchra phantasia fingit poeta Arethusa in aquam fuisse conversam. Qui enim plus aequo sudat, facile in aquam videtur resolvi. SUDOR FRIGIBUS. Sudor qui ex nimio labore provenit calidus esse solet, qui vero ex nimio timore frigidus. IN LATICES. In aquas. POSITO ORE. Deposita figura ac forma virili. DELIA. Diana una cum Apolline in insula Delo nata. CAECIS CAVERNIS. Occultis terrae foraminibus. Hoc autem idcirco fingitur, quia Alpheum per subterraneas vias, ut diximus, ad Ortygiam usque insulam, ubi Arethusa vocatur pervenire fuit observatum. [LVI] ADVEHOR ORTYGIAM. Ortygia et Delos dicitur quod in ea primum Ortyges fuerint visae; ut quibusdam placet et insula Siciliae adiacens. Quidam vero aiunt utramque ab Ortygia oppido Aetoliae denominatum fuisse quod illinc profecti coloni utramque tenuerint. COGNOMINE DIVAE. Dianae. Nam et Delia et Ortygia ab eadem insula Diana cognominatur. HAC ARETHUSA TENUS. Hactenus inquit Arethusa fuit locuta. Lynxi autem Scythiae regis metamorphosin in lynca feram eleganter cum superiore fabula connectit poeta. Ceres enim recepta filia Arethusaque audita Athenas advolavit currumque a draconibus alatis vectum Triptolemo donavit, quo frumenti usum et agriculturam mortales doceret. Is igitur cum ad Scythiam usque pervenisset a Lynco Scytharum rege hospitio susceptus paulum abfuit quin interficeretur. Nam Lyncus cum adventus causam percepisset, Triptolemi gloriae invidens eum somno oppressum aggressus est. Quare Ceres indignata Lyncum in lynca feram commutavit. Hac autem gloria Triptoleum Ceres affecit, quod ut **Pausanias (1.14.1-4)** narrat, filiae Celei Cererem ipsam lassam et tristem, quod quaerens filiam in puteum nomine floridum, qui in Attica religionis gratia monstrabatur, ceciderat, anili specie tamquam argivam mulierem ad matrem Meganiram deduxerunt, quae quidem illi Triptoleum filium tradidit educandum. Ceres autem per noctem igne puerum fovebat, ut ipsum efficeret immortalem. Sed mater excitata illum ex igne extraxit. Ita dea voto frustrata, ut saltem hoc modo ipsum clarissimum redderet concessit illi currum suum, quo frumenti sationem primus omnium mortalibus indicaret. DEA FERTILIS. Ceres dea fertilitatis. IN URBEM TRITONIDA. Periphrasis est Athenarum, quae ab Athena, hoc est Pallade, quae et Tritonia et Tritonis dicitur, fuit cognominata. TRIPTOLEMO. Triptolemus filius fuit Celei et Meganirae vel ut quidam aiunt Menalines, vel ut alii Deiope, qui ut **Trogus (Epit. 2.6.12)**

scribit, primus omnium in Attica serendi frumenti rationem monstravit. Itaque locus fabulae datus, quam in quarto Fastorum plenissime exequitur poeta (**Fast. 4.507-562**). RUDI HUMO. Incultae terrae. ET ASIDA TERRAM. Asiam. SCYTHICAS ORAS. Ad septentrionem. Scythae namque populi sunt ad septentrionem, quos vulgus Tartaros vocat. QUA VENIAT. Per quae loca et quo modo. PERVIUS AETHER. Penetrabilis aer. DONA CERERIS. Periphrasis est frumenti. BARBARUS INVIDIT. Quia barbarus invidia motus est. FERRO. Ense per metonymiam. Ferrum enim ex quo conficitur ensis pro ipso ponitur ense. FIGERE. Transfigere. LYNCA. Accusativus est Graecus. Lynx autem fera est maculosa Baccho dicata. MOPSOPIUM IUVENEM. Atheniensem. Attica enim etiam Mopsopia a Mopsopo rege fuit appellata. Nam ut **Strabo (9.1.18)** refert, Athenarum urbis varia nomina fuerunt. Nam ab Actaeone Acticam, ab Atthide Cranai filia Atthidem et Atticam a quo et inquilini Cranai vocantur, Mopsopiam a Mopsopo, Ioniam a filio Xuthi Ione, Posidoniam sive Neptuniam a Posidone sive Neptuno, Athenas ab Athena idest Minerva denominatas fuisse aiunt. SACROS IUGALES. Dracones eidem iugo subiectos. FINIERAT DOCTOS. Pieri filiae nympharum sententia a Calliope Musarum praestantissima superatae coeperunt et nymphas et Musas ipsas convitiis insectari, quam rem quidem aegre ferentes Musae eas in picas converterunt, quae ingenitam retinuisse videntur loquacitatem. DEAS HELICONA COLENTES. Musas Heliconem habitantes. CONCORDI SONO. Una omnium sententia. MALEDICTA. Convitia, contumelias. ET NON EST PATIENTIA LIBERA NOBIS. Hoc est quoniam has contumelias pati non possumus. IBIMUS IN POENAS. Vos poenis ac suppliciis afficiemus. RIDENT ANIPEDES. Anipes filiae. Patronymica namque est forma. SPERNUNT. Contemnunt. INTENTARE. In nos frequenter intendere quod minantes facere solent. CONCRESCERE. Coalescere. ACCEDERE. Adiici, adiungi. PLANGERE DUMQUE VOLUNT. Dum inquit pectora sua manibus plangere vellent in aera levatae pendere coeperunt. NEMORUM CONVITIA. Quae in nemoribus convitia iactare non desistunt. FACUNDIA PRISCA. Loquacitas pristina. STUDIUMQUE IMMANE. Maxima cupiditas.

3. Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΩΝ ΤΟΥ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1513

Τα σχόλια του Regius στο 5^ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου αφορούν σε αρκετά μεγάλο βαθμό την προσπάθεια του ουμανιστή να αποσαφηνίσει το νόημα των λέξεων και να αναλύσει ενδελεχώς τις πληροφορίες που δίνει το ίδιο το κείμενο του Οβιδίου, δίνοντας παράλληλα οδηγίες για την ορθή χρήση της λατινικής γλώσσας, μέσω γραμματικών παρατηρήσεων. Όλες αυτές οι αποσαφηνίσεις και εξηγήσεις δίνονται με τη βοήθεια συνωνύμων και παραφράσεων, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τον εμπλουτισμό του λεξιλογίου του αναγνώστη και την προώθηση του αναγεννησιακού ιδεώδους της αφθονίας στην έκφραση.⁴⁹ Πιο συγκεκριμένα, τα σχόλια του Regius μπορούν να ταξινομηθούν στις παρακάτω κατηγορίες:⁵⁰

- 1) *ετυμολογικά/σημασιολογικά*
- 2) *μυθολογικά*
- 3) *πραγματολογικά*
- 4) *γραμματικά*
- 5) *σχήματα λόγου*

3.1. *Ετυμολογικά/σημασιολογικά σχόλια*

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τα σχόλια που αφορούν την ετυμολογική σύνδεση λατινικών λέξεων, κυρίως από ελληνικές αλλά και από λατινικές.

Alpheus	Suis Aplheis ab undis. Alpheus fluvius est Elidis dictus, quod άλφούς et impetiginis curet.	Σελ. 55
Aonides	Aonides vero Musae dicuntur ab Aonia Boeotiae parte montana.	43
ἀπό τοῦ ἀρέθειν	Quamquam non ignobiles grammatici Graeci scribant omnem fontem Arethusam posse vocari ἀπό τοῦ ἀρέθειν, hoc est ab irrigando.	51
ἀπό τοῦ ἐράν	Erato ἀπό τοῦ ἐράν, hoc est ab amando, quod docti homines ab omnibus amentur.	40
ἀπό τοῦ εὐτερποῦς	Euterpe ἀπό τοῦ εὐτερποῦς, hoc est a iucundo propter voluptatem quae ab audientibus ex honesti perceptione sentitur.	40
ἀπό τοῦ θάλλειν	Thalia ἀπό τοῦ θάλλειν, hoc est a virendo, quod in longum tempus poetarum gloria virescat.	40
ἀπ' τοῦ θρίνακος	A Latinis etiam Triquetra a triangulari figura nominatur. A quibusdam vero Graecorum Trinacria ἀπ' τοῦ θρίνακος et tridente vocatur, quod ei	49

⁴⁹ Πρβλ. Moss (1998) 30-31 και σελ. 15 της παρούσας εργασίας.

⁵⁰ N.B. Οι πίνακες αυτοί δεν είναι εξαντλητικοί και περιέχουν ορισμένες αναπόφευκτες επικαλύψεις στα περιεχόμενά τους.

	sit similis. Multa vero loca a rerum similitudine nominantur, ut Lyrnesos, Brundisium Sardinia.	
ἀπό τοῦ κλέους	Clio ἀπό τοῦ κλέους, hoc est a gloria, quae ex poetarum laudibus dicta est.	40
ἀπό τοῦ μέλπεισθαι	Melpomene ἀπό τοῦ μέλπεισθαι, hoc est a modulando, quod melodia audientes maxime demulceantur.	40
ἀπό τοῦ οὐρανοῦ	Urania. ἀπό τοῦ οὐρανοῦ, hoc est a caelo, quod viri eruditi ad caelum gloria tollantur.	40
ἀπό τοῦ παλικέσθαι	Dicti sunt autem Palici ἀπό τοῦ παλικέσθαι, hoc est ab iterum veniendo in vitam cum mortui iam essent [...]	46
ἀπό τοῦ πάλιν	Nam Paliscos ἀπό τοῦ πάλιν quod est iterum et hiscere verbo latino scribit componi, eoque secundae syllabae scilicet litteram praecipit ascribendam cum et nomen graecum proculdubio sit, nec si illo modo componeretur. Graeci unquam huiusmodi verbo uterentur.	46
ἀπό τοῦ κάλλους τῆς ὀπός	Calliope ἀπό τοῦ κάλλους τῆς ὀπός, hoc est a pulchritudine vocis, quod cantus suavitate alios antecedens magni ab audientibus aestimentur.	40
ἀπό τοῦ τέρπειν	Terpsichore ἀπό τοῦ τέρπειν, hoc est a delectando, quod doctrina hominum animi maximo opere delectantur.	40
ἀπό τοῦ φλεγέθειν	Phlegethontide lypha. Phlegethontis aqua. Est enim Phlegethon unus ex inferorum fluvius ἀπό τοῦ φλεγέθειν, hoc est ab ardendo cognominatus.	52
Bubo	Bubo autem nomen est ficticium a voce avis ipsius dictum.	53
Cepheni	Cepheni autem populi sunt Aethiopiae a Cepheo denominati, ut paulo ante diximus. Cephene autem fuci et vespae dicuntur.	31
Cyllene	Cyllenius autem Mercurius dicitur a Cyllene Arcadiae monte, ubi ex Maia natus esse fingitur [...]	36
Erycina	Erycina Romanis Siculisque Venus dicitur ab Eryce Veneris ipsius ac Butae filio, qui cum in Sicilia regnaret ac plurimum corporis viribus polleret hospites ut secum caestibus decertarent provocabat [...]	44
Haemonia	Haemonia eadem est cum Thessalia ab Haemone rege dicta.	42
Iambas	Huic astipulatur et Diomedes grammaticus, qui et illud adiicit, puerum a Cerere in stellionem conversum Iambam fuisse vocatum. Unde iambus videtur esse nominatus.	48-49
Ἰπποκρήνη	Narrat enim quemadmodum Pegasus equus alatus, quem paulo ante diximus una cum Chrysaore e sanguine colli Medusae exiliisse ad Heliconem Boeotiae montem pervenit, ubi cum terram pedis ungula percussisset, illico fons, qui Ἰπποκρήνη, hoc est caballinus fons est appellatus exortus fuisse memoratur [...]	39
κάλλος	Calliope. Una est ex Musis, cui a pulchritudine ac bonitate vocis nomen inditum est. Nam κάλλος pulchritudo ὄψ ὀπός vox dicitur [...]	43
λίμνη	Lemniace. Nympha fuit Gangis Indiae fluvii filiam. Videtur autem esse palus iuxta Gangem, λίμνη namque paludem significat.	32
Maeonides	Maeonidas. Musas. Maeonides autem non a Maeonis filiabus devictis, ut quidam somniarunt, sed a Maeonia dicuntur [...]	41
Marmarides	Marmaces ut Stephanus refert ex sententia Hecataei gens est Aethiopica. Unde forsitan Marmarides Corythus appellatur. Sed a Marmaro quoque patre Marmarides dici possit.	35
Nycteus	Nycteus qui nocturnus a nocte, quae νύξ graece dicitur.	46
παρά τὸ εἶρω	Dicuntur autem Sirenes παρά τὸ εἶρω quod est dico praeposita s littera. Unum falluntur qui illas putant latine tracto ias dici, cum per ei diphthongum graecam scribantur, non per y, ut scribitur σύρω, quod significat traho.	53

παρὰ τὸ κεντεῖν	Nam caestus secundae et citra diphthongum est. Veneris cingulum variis suturis distinctum. Unde et nomen παρὰ τὸ κεντεῖν quod est pungere sumptum est.	34-35
παρὰ τὸ κερῶ	Crater autem vas est mensarium miscendo cum aqua vino accommodatum παρὰ τὸ κερῶ quod est misceo dictum.	34
παρὰ τὸ μῶσθαι	Nam Musae Iovis et Mnemosynes filiae sunt, quae παρὰ τὸ μῶσθαι [...]	40
παρὰ τὸ ἐκτεταράχθαι	Est enim Tartarus infimus inferorum locus et obscurissimus, dictus παρὰ τὸ ἐκτεταράχθαι. Hoc est ex eo quod omnia in eo perturbata et confusa sunt.	48
παρὰ τὸ χλιαίνω	Chlamys autem vestis est militaris, quae aliis vestibus super imponitur, παρὰ τὸ χλιαίνω dicta quod est calefacio. Chlamys et per syncopem chlamys.	32-33
ἀπὸ τοῦ πλήττειν	Instrumentum est quo lyra pulsatur ἀπὸ τοῦ πλήττειν.	35
πλοῦτος	Ditem. Plutonem qui a graecis Πλούτων et a latinis dis sive ditis κατ' ἀντίφρασιν, quia minime sit dives dicuntur. Nam πλοῦτος et deus est divitiarum et pro ipsis quoque divitiis ponitur.	45
Suenites	Ab oppido Aethiopiae Suenio Suenites nomen gentile diducitur.	33
Thespiades	Musae Thespiades dictae sunt, non a Thespia earum matre ac Maeonis uxore, ut quidam ex suo commodo fingunt [...]	42

3.2. Μυθολογικά σχόλια

Στην ενότητα αυτή εντάσσονται τα σχόλια που αφορούν γενεαλογικά στοιχεία μυθικών προσώπων, ηρώων, λαών καθώς και στοιχείων της φύσης. Τα στοιχεία αυτά είτε αναφέρονται στους βασικούς πρωταγωνιστές στις αφηγήσεις του πέμπτου βιβλίου είτε αποτελούν δευτερεύοντα στοιχεία, που άλλοτε εξηγούν τις συγγενικές σχέσεις μεταξύ διαφόρων προσώπων και άλλοτε δίνουν επιπρόσθετες πληροφορίες, ώστε να ολοκληρωθεί το «πορτρέτο» του εκάστοτε κυρίως προσώπου. Ο εκτενής πίνακας είναι ενδεικτικός της ευρυμάθειας του Regius σε θέματα της αρχαίας ελληνικής και λατινικής μυθολογίας.

Achelois	<ul style="list-style-type: none"> Acheloides. Acheloi filiae. Achelous vero Calydoniae fluvius est oceani, ut in Theogonia scribit Hesiodus et Tethyos filius [...] 	Σελ. 53
Alastor	<ul style="list-style-type: none"> Alastor qui infestus et perniciosus. Sunt enim Alastores daemones hominibus perniciosi et infesti. 	46
Ammon	<ul style="list-style-type: none"> Corniger Ammon. Iuppiter Ammon sub forma arietis cornuti colebatur in Libyae desertis [...] 	31
Anapus	<ul style="list-style-type: none"> Anapis. Qui et Anapus dicitur fluvius est Siciliae, qui idcirco Cyanem amare fingitur, quod iuncti in mare defluunt. 	47-48
	<ul style="list-style-type: none"> Et Pisaeae Arethusae. Arethusa fons est Siciliae iuxta Syracusas urbem, quam idcirco Pisaeam poeta vocat, quod ut diximus, creditur esse Alpheus, qui fluvius iuxta Pisam Olympiae urbem labens, 	47

Arethusa	absorbetur a terra ac subter mare fluens in Siciliam usque Arethusam effere dicitur.	50
	• Alpheias. Arethusa, quae Alpei Elidis fluvii filia esse videtur. Nam Arethusa, ut paulo ante diximus, eadem cum Alpeo esse putatur [...]	51
	• Arethusa venatrix fuit nympa Dianae comes, quae cum sorte se in Alpeo fluvio levaret [...] • Concinne autem ingreditur poeta ad exponendam metamorphosin Arethusae nympae in eiusdem nominis fontem [...]	54
Ascalaphus	• Solutusque Ascalaphus vidit. Ascalaphus ut hoc loco narrat Ovidius Acherontis ex Orphne nympa fuit filius, qui cum testatus esset Proserpinam in Plutonis hortis septem grana mali punici comedis, ab ipsa indignata in bubonem pessimi ominis autem fuit commutatus.	52
Asteria	• Non autem a transmutatione Asteriae Latonae sororis in ortyga, hoc est conturnicem [...]	51
Athena	• Bellona. Pallas dea belli.	36
	• Et protegit aegide fratrem. Et defendit scuto suo a iaculis hostium Perseum fratrem suum. Nam Perseus ut Pallas Iovis fuit filius.	32
Atys	• Ad differentiam Phrygii a Cybele matre deorum adamati eleganter Indus est appositus. Fuit etiam alius Atys Croesi Lydorum regis filius.	32
Bacchias	• Et qua Bacchiadae. Hoc est originem a Bacchia ducentes. Bacchias enim Dionysi filius Corinthum habitavit. Ab eo autem genus ducentes, ut scribit et Strabo et expositor Argonauticon, Apollini generosissimi Corinthiorum habebantur.	47
Calliope	• Una est ex Musis, cui a pulchritudine ac bonitate vocis nomen inditum est.	43
Cepheni	• Cepheni autem populi sunt Aethiopiae a Cepheo denominati, ut paulo ante diximus. Cephene autem fuci et vespae dicuntur.	31
Ceres	• Ceres autem Saturni et Opis filia fuisse dicitur, quae omnium prima agrorum cultum ac frumenta hominibus monstravit [...]	43
	• Dea fertilis. Ceres dea fertilitatis.	56
Chrysaor	• Narrat enim quemadmodum Pegasus equus alatus, quem paulo ante diximus una cum Chrysaore e sanguine colli Medusae exiliisse, ad Heliconem Boeotiae montem pervenit, ubi cum terram pedis ungula percussisset [...]	39
Cinyps	• Garamanticus Cinyps enim, ut scribit Herodotus fluvius est Garamantum, qui inter duas Syrtes in mare Libycum labitur [...]	35
Cyane	• Est medium Cyanes. Locum describit, ubi Cyane nympa Plutone inhibere voluit, ne Proserpinam asportaret. Caeterum a Plutone contempta dolore in fontem sui nominis fuit conversa, qui Anapi fluvio commixtus iuxta Ortygiam insulam in mare labitur [...]	47
Diana	• Fele soror Phoebi. Diana soror est Apollinis, quae se in felem domesticum animal muribus avibusque maxime infestum convertit.	43
	• Delia. Diana una cum Apolline in insula Delo nata.	56
	• Cognomine divae. Dianae. Nam et Delia et Ortygia ab eadem insula Diana cognominatur.	56
Dictys	• Polydectes autem Magnetis fuit filius ut quidam scribunt, ut vero Pherecydes Peristhenis et Androthoes fraterque Dictyis, a quo Danaem cum Perseo diximus hospitio fuisse susceptam [...]	38
Eleus	• Eleis undis. Per subterraneas cavernas ab Elide Olympiae urbe venientibus. Tres autem sunt urbes hoc nomine, una in Aegypto ab	50

	Eleo Tantali filio cognominata, altera in Arcadia. Tertia in Hispania [...]	
Ganges	<ul style="list-style-type: none"> Nympha fuit Gangis Indiae fluvii filiam. Videtur autem esse palus iuxta Gangem, <i>λίμνη</i> namque paludem significat. 	32
gumi	<ul style="list-style-type: none"> Unde et Ammoniacum genus gumi appellatur. 	31
Haemon	<ul style="list-style-type: none"> Haemon autem filius fuit Chlori filii Pelasgi. Pater autem fuit Thessali a quo Thessalia fuit cognominata. 	42
Hyantes	<ul style="list-style-type: none"> Nam Hyantes populi sunt Boeotiae. 	42
Iapetus	<ul style="list-style-type: none"> Iapetide. Iapeti filius. 	35
Iuno Lucina	<ul style="list-style-type: none"> Iuno. Lucina, quae a parturientibus mulieribus invocabatur, a luce est appellata, quod in lucem educere infantes sospites credebatur. 	42
Lyncides	<ul style="list-style-type: none"> Lyncei filius. 	34
Lyncus	<ul style="list-style-type: none"> Lyncei autem Scythiae regis metamorphosin in lynca feram eleganter cum superiore fabula connectit poeta [...] 	56
Maeonides	<ul style="list-style-type: none"> Maeonidas. Musas. Maeonides autem non a Maeonis filiabus devictis, ut quidam somniarunt, sed a Maeonia dicuntur [...] 	41
Marmarides	<ul style="list-style-type: none"> Marmaces ut Stephanus refert ex sententia Hecataei gens est Aethiopica. Unde forsitan Marmarides Corythus appellatur. Sed a Marmaro quoque patre Marmarides dici possit. 	35
Medusa	<ul style="list-style-type: none"> Phorcynida. Medusam Phorci filiam. 	38
Megenira	<ul style="list-style-type: none"> Prodit anus. Procedit, egreditur. Quaenam vero fuerit haec anus poeta quidem reticet. Sed Caper in Virgilium scribit fuisse Megeniram Celei ancillam, quae Cererem manu praeheptam introduxit [...] 	48
Mendones	<ul style="list-style-type: none"> Mendones populi sunt Libyae. 	35
Mellissus	<ul style="list-style-type: none"> Mellissus enim pater cum vidisset filium a Bacchiadis dilaceratum, iamque Isthmia forent celebranda, astans altari multa in Corinthios est imprecatus [...] 	47
Nasamones	<ul style="list-style-type: none"> Nasamones populi sunt Libyae iuxta Syrtes naufragis, ut scribit Plinius admodum infesti. 	35
Nileus	<ul style="list-style-type: none"> Cum enim Perseum alloqueretur Nileus in statuam lapideam, quae loqui velle videtur, fuit transmutatus. 	37
Nereides	<ul style="list-style-type: none"> Nereides autem nymphae sunt marinae, quibus sepulchriorem Cassiopeia esse iactarat. Earum vero precibus fatigatus Neptunus cetos immisit, quo Cephendorum agros vastante consultus Ammon respondit Cassiopeiae prolem monstro esse obiciendam. 	31
Nycteus	<ul style="list-style-type: none"> Nycteus qui nocturnus a nocte, quae <i>νύξ</i> graece dicitur. 	46
Orphnaeus	<ul style="list-style-type: none"> Nomina equorum Plutonis haec esse feruntur. Orphnaeus, qui obscurus interpretaari potest et niger Aethon qui urens, is autem unus est etiam ex solis equis. 	46
Ortyges	<ul style="list-style-type: none"> Advehor Ortygiam. Ortygia et Delos dicitur quod in ea primum Ortyges fuerint visae; ut quibusdam placet et insula Siciliae adiacens. Quidam vero aiunt utramque ab Ortygia oppido Aetoliae denominatum fuisse quod illinc profecti coloni utramque tenuerint. 	56
Paeones	<ul style="list-style-type: none"> Montanos Paeones namque populi sunt Macedoniae montani. 	42
Palici	<ul style="list-style-type: none"> Stagna Palicorum. Palici, ut Aeschylus in Aetnis scribit, Iovis et Thaliae nymphae Vulcano genitae filii fuerunt, ut vero alii in primisque Silenus scriptor graecus Vulcani ex Aetna Oceani filia [...] 	46
	<ul style="list-style-type: none"> Narrat enim quemadmodum Pegasus equus alatus, quem paulo ante diximus una cum Chrysaore e sanguine colli Medusae exiliisse ad 	39

Pegasus	<p>Heliconem Boeotiae montem pervenit, ubi cum terram pedis ungula percussisset [...]</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pegasus equus alatus ex sanguine Medusae natus cum Bellerophonem excussisset in caelum subvolasse et inter sidera ad Iove fertur collocatus fuisse [...] 	41
Perseus	<ul style="list-style-type: none"> • Danaeus heros. Perseus Danaes filius. 	31
	<ul style="list-style-type: none"> • Et protegit aegide fratrem. Et defendit scuto suo a iaculis hostium Perseum fratrem suum. Nam Perseus ut Pallas Iovis fuit filius. 	32
	<ul style="list-style-type: none"> • Abantiades. Perseus. 	35
Persephone	<ul style="list-style-type: none"> • Persephones zonam. Proserpinae cingulum quam enim Latini Proserpinam, Graeci Persephonem vocant. 	49
	<ul style="list-style-type: none"> • Nata partem moveat. Proserpina enim Iovis ex Cerere filia fuit. Conatur autem Ceres Iovi persuadere ne patiatur filiam a Plutone detineri. 	51-52
	<ul style="list-style-type: none"> • Regina erebi. Proserpina inferorum regina. Est enim Erebus inferni pars. 	52
Phineus	<ul style="list-style-type: none"> • Cephei fratre, cui Andromeda priusquam belluae obiiceretur [...] 	31
Phorbias	<ul style="list-style-type: none"> • Eleganter autem et patriam et genus istius Phorbantis describit poeta, ne quis Phorbanta Priami filium illi pugnae interfuisse putet. 	33
Pierus	<ul style="list-style-type: none"> • Pierus igitur ex Anippe uxore novem sustulit filias, quarum pulchritudine ac vocalitate mater superba Musas in certamen provocare est ausa [...] 	42
	<ul style="list-style-type: none"> • Finierat doctos. Pieri filiae nymphae sententia a Calliope Musarum praestantissima superatae coeperunt et nymphae et Musas ipsas convitiis insectari, quam rem quidem aegre ferentes Musae eas in picas converterunt, quae ingenitam retinuisse videntur loquacitatem. 	57
Pluto	<ul style="list-style-type: none"> • Rex silentum. Pluto. Manes silentes dicuntur, quod mortuis nulla vox sit. 	44
	<ul style="list-style-type: none"> • Saturnius. Pluto Saturni filius. 	48
Polydaemon	<ul style="list-style-type: none"> • Polydaemona. Polydaemon multiscius potest interpretari. 	34
Polydectes	<ul style="list-style-type: none"> • Hac apostrophe poeta Polydectem Seriphi regem in odium invidiamque adducit [...] 	38
Proetus	<ul style="list-style-type: none"> • Proetus Abantis regis Argivorum fuit filius atque Acrisii frater, cuius filias in vaccas fuisse conversas in fabulis traditur. 	38
Proserpina	<ul style="list-style-type: none"> • Cereris quoque filia. Proserpina quae Iovis et Cereris fuit filia. 	45
	<ul style="list-style-type: none"> • Et inferi et superi. Quamdiu enim est cum matre Proserpina apud superos, quamdiu cum Plutone apud inferos regnare dicitur [...] 	53-54
Pyreneus	<ul style="list-style-type: none"> • Versari videtur Pyreneus autem ut hinc colligere possumus. Thrax fuit tyrannus, qui Daulida Phocidis urbem occupavit [...] 	41
Roetus	<ul style="list-style-type: none"> • Non vana utque Rhoetum unum ex Phinei sociis interemit. 	32
Scythae	<ul style="list-style-type: none"> • Scythicas oras. Ad septentrionem. Scythae namque populi sunt ad septentrionem, quos vulgus Tartaros vocat. 	57
Semiramis	<ul style="list-style-type: none"> • Regio. Semiramis namque regina fuit, quae condidit Babylonem, ut copiose in superiore scripsimus libro. 	34
Sicanus	<ul style="list-style-type: none"> • Sicaniam. Siciliam a Sicano rege appellatam. 	49
Sirenes	<ul style="list-style-type: none"> • Nam Sirenes tres fuisse dicuntur Acheloi fluvii et Calliope musae filiae ac Proserpinae comites fidissimae 	53
Spercheis	<ul style="list-style-type: none"> • Sperchesii cuiusdam filium. 	34
Suenites	<ul style="list-style-type: none"> • Ab oppido Aethiopiae Suenio Suenites nomen gentile diducitur. 	33

Thescelus	<ul style="list-style-type: none"> In hoc signum haesit. Hoc est Thescelus in statuam marmoream ita est conversus, ut iaculum emittere velle videatur. 	37
Thespiades	<ul style="list-style-type: none"> Musae Thespiades dictae sunt, non a Thespia earum matre ac Maeonis uxore, ut quidam ex suo commodo fingunt [...] 	42
Triptolemus	<ul style="list-style-type: none"> Ceres enim recepta filia Arethusaque audita Athenas advolavit currumque a draconibus alatis vectum Triptolemo donavit, quo frumenti usum et agriculturam mortales doceret. Is igitur cum ad Scythiam usque pervenisset a Lynco Scytharum rege hospitio susceptus paulum abfuit quin interficeretur. Triptolemus filius fuit Celei et Meganirae vel ut quidam aiunt Menalines, vel ut alii Deiope, qui ut Trogus scribit, primus omnium in Attica serendi frumenti rationem monstravit. Itaque locus fabulae datus, quam in quarto Fastorum plenissime exequitur poeta. 	56 56-57
Typhoeus	<ul style="list-style-type: none"> Typhoeus qui et Typhon dicitur Titani et Terrae fuit fillius tanta audacia ut Iovem in pugnam provocare sit ausus. Quare Iuppiter illum fulmine stravit Trinacriaeque insulae subiecit. 	43
Venus	<ul style="list-style-type: none"> Videt hunc Erycina vagantem. Erycina Romanis Siculisque Venus dicitur ab Eryce Veneris ipsius ac Butae filio, qui cum in Sicilia regnaret, ac plurimum corporis viribus polleret, hospites ut secum caestibus decertarent provocabat [...] 	44

3.3. Πραγματολογικά σχόλια

Τα πραγματολογικά σχόλια αναφέρονται σε πόλεις και τοποθεσίες, καθώς και στοιχεία της φύσης (βουνά, όρη, λίμνες, ποτάμια κ.λπ.), αντικείμενα, τροφές, αρώματα κ.λπ. και εκτείνονται, πέρα από τις μυθολογικές πληροφορίες, σε φιλοσοφικά, ιστορικά, γεωγραφικά και αστρολογικά στοιχεία. Κάποιες φορές υπάρχει σύγχυση πληροφοριών, όπως στην περίπτωση της πόλης Mendes της Αιγύπτου, γενέτειρας του Κελάδωνα (Celadon), που συγχέεται με την πόλη Myndus της Μικράς Ασίας.

Achaia	<ul style="list-style-type: none"> In Achaide. In Achaia. 	Σελ. 54
Aetna	<ul style="list-style-type: none"> Aetna vero mons est Siciliae altissimus, cuius vertex fere semper flammam eiecit. Est etiam urbs Aetna a Hierone rege aedificata, unde Aetnaei dicuntur. Aetnaeis moenibus. Aetna urbe. Nam Aetna et mons est Siciliae et urbs, ut diximus. 	44 45-46
Aquilonibus Austro	<ul style="list-style-type: none"> Auster qui et notus dicitur pluvias ac nubes. Aquilo vero serenitatem affert. 	41
Assyria/ Syria	<ul style="list-style-type: none"> Nam Assyria provincia est eadem cum Syria, ut scribit Herodotus, qui ait eos quos Graeci Syros vocant, a barbaris Assyrios vocari, quamvis alii Syriam ab Assyria distinguant ac Syriam Phoeniciae Assyriam Babyloniae finitimam esse contendunt. 	33
Athenae	<ul style="list-style-type: none"> Mopsopium iuvenem. Atheniensem. Attica enim etiam Mopsopia a Mopsopo rege fuit appellata. Nam ut Strabo refert, Athenarum urbis varia nomina fuerunt. Nam ab Actaeone Acticam, ab Atthide Cranai filia Atthidem et Atticam a quo et inquilini Cranai vocantur, Mopsopiam a 	57

	Mopsopo, Ioniam a filio Xuthi Ione, Posidoniam sive Neptuniam a Posidone sive Neptuno, Athenas ab Athena idest Minerva denominatas fuisse aiunt.	
Bactra	<ul style="list-style-type: none"> Bactra [...] unde etiam bactriana regio Indiae contermina fuit appellata. 	35
caestus	<ul style="list-style-type: none"> Caestibus invicti. Insuperabiles. Caestus autem arma sunt pugilum, quae ex corio bovis crudo conficiebantur, cui et plumbum insuebatur, quo validiores ictus inferri possint [...] 	34
Caucasus	<ul style="list-style-type: none"> A Caucaso Scythiae monte. 	34
Cayster	<ul style="list-style-type: none"> Non illo plura Caystros carmina cygnorum. Cayster fluvius est Asiae iuxta Asiam paludem ac Ephesum urbem labens [...] 	46
Corinthus	<ul style="list-style-type: none"> Bimari Corintho. Corinthus idcirco bimariss appellatur, quod in Isthmo Peloponnesi aedificata ab altera parte Aegeum mare, ab altera Ionium spectet. 	47
Cyllene	<ul style="list-style-type: none"> Cyllenius autem Mercurius dicitur a Cyllene Arcadiae monte, ubi ex Maia natus esse fingitur [...] 	36
	<ul style="list-style-type: none"> Cyllenen autem et Maenalon et Erymanthon. Arcadiae esse montes iam saepius diximus. 	55
Daulis	<ul style="list-style-type: none"> Daulios Agros. Daulida autem, quae et Daulis dicitur, urbs est Phocidis a Daulide nympha, ut scribit Pausanias appellata. 	41
Drepanum	<ul style="list-style-type: none"> Quare Corinthii ne inultam eam cedem relinquerent, oraculoque id iubenti optemperarent, Bacchiadas expulerunt. Chersicrates autem unus Bacchiadum Cercyram aedificavit cum illinc Colchos eiecisset. Videtur autem poeta innuere Drepanum a Bacchiadis aedificatum, quamquam et Cercyra Drepane fuerit appellata quod ut Timaeus inquit <i>δρέπανον</i> [...] 	47
Erymanthus	<ul style="list-style-type: none"> Cyllenen autem et Maenalon et Erymanthon. Arcadiae esse montes iam saepius diximus. 	55
farris acervos	<ul style="list-style-type: none"> Frumenti cumulos. 	35
fila lyrae	<ul style="list-style-type: none"> Chordas ante quarum inventionem filis utebantur. 	35
Haemonia	<ul style="list-style-type: none"> Haemonia eadem est cum Thessalia ab Haemone rege dicta. 	42
ibis	<ul style="list-style-type: none"> Cyllenius ibidis alis. Ibis avis ciconiae similis Aegypti peculiaris immunda, ut quae rostro anum purget. 	43
imber	<ul style="list-style-type: none"> Nimius imber. Nimia humiditas. Nam imber ut ait Plinius in herba tamen segetibus est utilis, florentibus autem frumento et hordeo nocet. 	50
Ios	<ul style="list-style-type: none"> Cum non Scyros, sed Ios ex sententia etiam Strabonis legendum fit. 	40
Iudea	<ul style="list-style-type: none"> Regio est Syriae Palaestina contermina Iudaeae a Palaestina urbe dicta. 	35
Gyarus	<ul style="list-style-type: none"> Sed cum haec insula longe a Gyaro distet, utpote quae sit in mari Pamphylio, cum Gyaron esse in Aegaeo constet. Minus huic loco convenire videtur. Forsitan autem pro Cypro legendum est Scyro. Nam Scyros insula est una ex Cycladibus Gyaro propinqua, quae et ipsa una est ex Cycladibus in qua mures ferrum rodere dicuntur. 	39-40
lolium	<ul style="list-style-type: none"> Lolium tribulique fatigant. Lolium ac tribuli herbae sunt segetibus infestae. 	50
Lilybaeum	<ul style="list-style-type: none"> Lilybaeus quoque Siciliae est promontorium Africam respiciens. 	44
Maenalon	<ul style="list-style-type: none"> Cyllenen autem et Maenalon et Erymanthon. Arcadiae esse montes iam saepius diximus. 	55
militis	<ul style="list-style-type: none"> Armigerae tuae. Proprie dixit. Nam armigeri non omnes milites dicuntur, ut vulgus putat, sed qui principibus arma gerunt in pugnaque subministrant. 	55
Myndus	<ul style="list-style-type: none"> Myndus urbs est Syriae. 	35

Myonia	<ul style="list-style-type: none"> Nam Myonia urbs est Phocidis, de qua Pausanias in primo mentionem facit. 	41
myrrha	<ul style="list-style-type: none"> Unguento cui myrrha quoque adhibetur. 	33
Nabataea	<ul style="list-style-type: none"> Nabataea regio est felicitis Arabiae, unde Nabataeus nomen gentile derivatur, ut latius in primo diximus. 	36
Nilus	<ul style="list-style-type: none"> Nilus fluvius est Aegypti clarissimus qui septem ostiis in mare exit. 	37
Orchomenos	<ul style="list-style-type: none"> Usque sub Orchomenon. Varia enumerat loca ad quae fugiens pervenit Arethusa. Orchomenos autem urbs est Boeotiae fonte Musis dicato nobilissima. Thessaliae quoque est et mons et urbs ac etiam Arcadiae et Ponti. 	55
Ortygia	<ul style="list-style-type: none"> Ad vehar Ortygiam. Ortygia duarum insularum est nomen, quarum altera est in Aegaeo, quae et Delos dicitur, altera Siciliae adiacet, de qua Virgilius libro <i>Aeneidos</i> III [...] 	51
Pachynus	<ul style="list-style-type: none"> Pachynus vero Siciliae est promontorium in Graeciam vergens. 	44
Paeonia	<ul style="list-style-type: none"> Paeonia pars est Macedoniae montana, quae Emathia quoque dicitur patronymicum autem posuit loco gentilis. 	42
Pella	<ul style="list-style-type: none"> Macedonicis agris. Pella namque urbs est Macedoniae Alexandri Magni nativitate nobilis, unde Iuvenalis: <i>unus Pellaeo iuveni non sufficit orbis</i>. 	42
Pelorus	<ul style="list-style-type: none"> Ausonio Peloro. Italo quippe qui et ad Italiam vergat et ab ea mille et quingentis passibus distet. Dicitur est autem Pelorus a Peloro, classis Hannibalis gubernatore, quem interfectum Hannibal cum crederet se in insidias adductum ibi sepeliendum curavit. 	44
Pergus	<ul style="list-style-type: none"> Haud procul Aetneis. Lacum nomine Pergusam describit iuxta quem Proserpina cum sibi aequalibus puellis flores colligens a Plutone illac curru transeunte rapta fuit [...] 	45
Phocaea	<ul style="list-style-type: none"> Phocaea vero urbs est Ioniae a Phocis, quod multae conditores eius secutae fuisse dicuntur, appellata. Eiusdem nominis urbs est Cariae. 	41
Phocis	<ul style="list-style-type: none"> Phocis autem regio est in qua est Parnassus, unde Phocenses dicuntur. 	41
pinus	<ul style="list-style-type: none"> Flammiferas pinus. Pinus arbor est ex qua optima faces conficiuntur. Duas autem integras pinus maximas Ceres accendit illisque pro facibus utebatur. Claudianus vero duas cedros ab illa gestatas fuisse scribit. 	48
Pisa	<ul style="list-style-type: none"> Pisa mihi patria est. Pisa Arcadiae oppidum iuxta quod Alpheus fluvius labitur unde Pisaeus derivatur. Pisae vero Pisarum numero tantum plurali urbs est Etruriae clarissima, unde Pisanus. 	51
plectrum	<ul style="list-style-type: none"> Instrumentum est quo lyra pulsatur <i>ἀπό τοῦ πλήττειν</i>. 	35
polenta	<ul style="list-style-type: none"> Polenta. Cum praepositio subintelligatur. Polenta vero cibus est Graecis olim tam familiaris quam puls Romanis. Uterque vero cibus est quo rustici praecipueque montani utuntur. 	49
Psophis	<ul style="list-style-type: none"> Est enim Psophis variarum urbium nomen. Nam et Arcadiae urbs est a Psophide Lycaonis vel ut alii volunt Erycis filia denominata et Acarnaniae et Achaiae. Unde Psophidius deducitur. Est et Libyae urbs Psophis unde Psophites nomen patrium more gentis declinatur. Arx quoque Zacynthiorum Psophis vocabatur, ut Pausanias ait. 	55
pudor	<ul style="list-style-type: none"> Pudori. Dedecori. Pudor est enim timor iustae vituperationis. 	52
Scyros	<ul style="list-style-type: none"> Forsitan autem pro Cypro legendum est Scyro. Nam Scyros insula est una ex Cycladibus Gyro propinqua [...] 	40
Seriphos	<ul style="list-style-type: none"> Insula est una ex Sporadibus Seriphos. Unde Seriphus nomen gentile derivatur. 	39
Sicilia	<ul style="list-style-type: none"> Trinacris. Sicilia quidem trinacris a poeta sed ab aliis trinacria frequentius dicitur, quod tria <i>ἄκρα</i> habeat et promontoria Pelorum Lilybaeum et Pachynum. Quidam ex antiquis historicis thrinaciam 	44

	<p>illam vocant a Thrinaco rege denominata, ut scribit Apollonii enarrator.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sicaniam. Siciliam a Sicano rege appellatam. • Trinacriam ante alias. Trinacria quae et Trinacris vocatur, quod tria acra et promontoria habeat, cognominata fertur, ut superius quoque diximus 	49 49
stellio	<ul style="list-style-type: none"> • Stellio vocatur quod parvis stellis insignitus esse videatur. Est autem parvum animal quod, ut inquit Plinius, rore tantum vivit. A stellione vero stellionatus crimen a iure consultis deduci videtur. Ut enim stelliones varii sunt et versicolores, ita impostores atque deceptores, ut vilia videantur pretiosa arte quadam ac simulatione mendaciisque efficiunt. 	49
Stymphalus	<ul style="list-style-type: none"> • Stymphalide silva. Stymphalus urbs est Arcadiae et planicies et foris, unde Stymphalius possessivum et Stymphalis deducuntur. 	54
Styx	<ul style="list-style-type: none"> • Styx enim palus est inferorum notissima. Manes autem inferorum animae dicuntur. 	35
sudor	<ul style="list-style-type: none"> • Sudor frigibus. Sudor qui ex nimio labore provenit calidus esse solet, qui vero ex nimio timore frigidus. 	56
Thesmophoria	<ul style="list-style-type: none"> • Quod autem Ceres prima leges invenerit, illud quoque est argumento, quod Thesmophora a Graecis vocatur. Hoc legifera et eius sacra Thesmophoria, quae a nostris Cerealia dicuntur. 	44
tinnitibus acutis	<ul style="list-style-type: none"> • Vocibus et sonis acutis. Tinnire autem verbum est facticium a sono quem percussa aera emittere solent. 	37
triplicis regni	<ul style="list-style-type: none"> • Quod in tres divisum est partes, quarum suprema, hoc est caelum optigit Iovi, media hoc est terra cum mari Neptuno, infima ac ultima hoc est inferi Plutoni. 	45

3.4. Γραμματικά σχόλια

Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται σχόλια, με τα οποία ο υπομνηματιστής είτε παρατηρεί κάποια γραμματικά φαινόμενα είτε προβαίνει σε επισημάνσεις και διορθώσεις, με βάση τους γραμματικοσυντακτικούς κανόνες, αναδεικνύοντας τη μεγάλη ευχέρεια που διέθετε στη χρήση της λατινικής γλώσσας.

accusativus graecus	<ul style="list-style-type: none"> • Crateram autem est accusativus graecus, unde fit interdum nominativus latinus. • Lynca. Accusativus est Graecus. Lynx autem fera est maculosa Baccho dicata. 	Σελ. 34 57
Activam/ passivam	<ul style="list-style-type: none"> • Epotus modo activam modo passivam habet significationem, ut hoc loco. 	49
cacophonia	<ul style="list-style-type: none"> • Flexile cornu. Propter cacophoniam cornum dixit pro cornu. 	45
coniunctionem	<ul style="list-style-type: none"> • Nisi si timor illa videbat. Nisi forte inquit praeterrita mihi eam umbram videre videbar. Notandum autem si coniunctionem interdum cum nisi eleganter copulari, quamvis sensui necessaria non videatur. 	55
construitur	<ul style="list-style-type: none"> • Cedere autem verbum est de iure sumptum, quod quidem eleganter cum dativo ablativoque construitur, ut cedo tibi mea sponsa. 	37

declinatio	• Caestus [...] Est autem nomen quartae declinationis. Nam caestus secundae et citra diphthongum est.	34
	• Inde Gyareus nomen gentile trisyllabum declinatur.	40
	• Eleus possessivum modo trisyllabum, modo Elieus quadrisyllabum, modo Elieius quinq̄uesyllabum declinatur.	50
	• Est et Libyae urbs Psophis unde Psophites nomen patrium more gentis declinatur.	55
diphthongo	• Pyreneus sane nomen est trisyllabum non ut quidam putant, quadrisyllabum nisi pro monte accipiatur quo Gallia ab Hispania disternitur. Tunc enim penultima cum ae diphthongo scribitur.	41
	• Sane Typhoeus ita trisyllabum est, ut non o et e, sed e et u in diphthongum copulentur. Quidam enim de orthographia scribentes cum oe diphthongo hoc nomen scribendum stulte praecipunt.	43
	• Quidam vero putant Hennaes esse legendum, quod Henna quoque per duplex n et sine diphthongo [...]	46
	• Dicuntur autem Sirenes <i>παρὰ τὸ εἶρω</i> quod est dico praeposita s littera. Unum falluntur qui illas putant latine tracto ias dici, cum per <i>ει</i> diphthongum graecam scribantur, non per <i>y</i> , ut scribitur <i>σύρω</i> , quod significat traho.	53
en adverbium	• En adsum. En adverbium fere affectui et indignationi servit, quae ex illa conduplicatione magis magisque declaratur.	31
litteram	• Nam Paliscos <i>ἀπὸ τοῦ πάλιν</i> quod est iterum et hiscere verbo latino scribit componi, eoque secundae syllabae scilicet litteram praecipit ascribendam cum et nomen graecum proculdubio sit, nec si illo modo componeretur. Graeci unquam huiusmodi verbo uterentur.	46
locutio graeca	• Avidi com[mittere] pu[gnam]. Cupidi pugnandi. Est enim figura loquendi graeca.	34
	• Sed tendere doctior arcus. Locutio est Graeca. Latine enim doctior tendendi diceretur.	33
	• Sagax videre. Sciens praevidere atque praenunciare futura. Augur namque erat. Est autem graeca locutio.	35
	• Impetus ire fuit. Voluntas abeundi nobis fuit. Est autem locutio graeca a Latinis frequenter poetis usurpata.	41-42
	• Fallere depositum. Hoc est arvis mandavit, ne sibi credita femina redderetur. Depositum autem dicitur quicquid apud aliquem custodiae gratia collocatur. Est vero figurata ac poetica locutio.	49-50
participio	• Ferre. Ferrendos. Verbum enim pro participio positum est.	55
	• Est autem hamatus nomen participio simile ut galeatus.	45
particula interrogativa	• An particula est interrogativa, quam eleganter utimur in solvendis quaestionibus, pro quam imperiti aut coniunctionem reponunt.	53
	• An et ne interdum quidem a poetis copulantur, sed frequentius separatim ponuntur.	56
patronymica	• Anipes filiae. Patronymica namque est forma.	57
	• Cyllenide harpe. Pro Cyllenia. Patronymicum pro possessivo est positum.	3
	• Hoc est ab ardendo cognominatus. Forma autem patronymica pro possessiva est posita.	52

	<ul style="list-style-type: none"> • Paeonia pars est Macedoniae montana, quae Emathia quoque dicitur patronymicum autem posuit loco gentilis. 	42
possessivum	<ul style="list-style-type: none"> • Perseus Danaes filius. Est autem possessivum nomen quinque syllabarum non quattuor, ut quidam legunt. • Stymphalus urbs est Arcadiae et planicies et foris, unde Stymphalius possessivum et Stymphalis deducuntur. 	31 54
praepositio	<ul style="list-style-type: none"> • Et fractis confundit in ossibus ora. Sic quidem legitur, sed forsitan minus recte. Ablativus enim ille fractis ossibus modum significat, cui in praepositio apponi non solet. • Remolliri. Demolliri decutere. Praepositionem posuit pro praepositione. • Polenta. Cum praepositio subintelligatur. 	33 44 49
Singularis/ pluralis	<ul style="list-style-type: none"> • In partes. In factiones. Partes enim in plurali solum factiones significant. • Bactra nomine tantum plurali urbs est. • Tartara [...] Mutat autem genus; nam in singulari masculinum est, in plurali neutrum. • Pisae vero Pisarum numero tantum plurali urbs est Etruriae clarissima, unde Pisanus. 	34 35 48 51
syncope	<ul style="list-style-type: none"> • Chlamys autem vestis est militaris, quae aliis vestibus super imponitur, <i>παρά τὸ χλιαίνω</i> dicta quod est calefacio. Chlamys et per synopem chlamys. 	32-33
transitivum	<ul style="list-style-type: none"> • Est autem transitivum sisto, quod significat firmo ac stare facio. 	50
vocalem	<ul style="list-style-type: none"> • Quamquam Myonides prima per y graecam vocalem forsitan rectius scriberentur. 	41

3.5. Σχήματα λόγου

Ἀναστροφή	<ul style="list-style-type: none"> • Me super iniecit. <i>Ἀναστροφή</i>. Praepositio enim quae praeponi debet postposita est. 	Σελ. 55
apostrophe	<ul style="list-style-type: none"> • Execrantia. Detestantia blasphemantia. • Te tamen o parvae. Hac apostrophe poeta Polydectem Seriphi regem in odium invidiamque adducit [...] • Laeva Pachyne tibi. Apostrophe ad montem, qua maxime oratio exornatur. 	34 38 44
fa(/i)ctivum	<ul style="list-style-type: none"> • Tinnire autem verbum est factivum a sono quem percussa aera emittere solent. • Bubo autem nomen est fictivum a voce avis ipsius dictum. 	37 53
hypallage	<ul style="list-style-type: none"> • Moribundo vertice. Ipse moribundus capite percutit terram. Est enim hypallage. • Non circumspicis viribus. Hypallage est. Ipse enim non circumspicis. Hoc est imprudens ac temerarius. Circumspicis enim cum nomen est prudens qui omnia circumspicit dicitur. 	34 36
hypozeugma	<ul style="list-style-type: none"> • Ut fugere accipitrem. Solet subintelligatur; est enim hypozeugma. 	55
ironia	<ul style="list-style-type: none"> • Scilicet haud satis. Ironia qua Phineo insultat frater Cepheus [...] 	32
metonymia	<ul style="list-style-type: none"> • Fraxinus. Hasta fraxinea. Est enim metonymia. 	35

	<ul style="list-style-type: none"> • Ferro. Ense per metonymiam. Ferrum enim ex quo conficitur ensis pro ipso ponitur ense. 	57
periphrasis	<ul style="list-style-type: none"> • Penetrabile telum. Periphrasis est sagittae quae facile penetrat. 	33
	<ul style="list-style-type: none"> • Doctas sorores. Periphrasis est Musarum. 	40
	<ul style="list-style-type: none"> • Fonte Medusaeo. Periphrasis est Hippocrenes fontis Musis dicati. 	42
	<ul style="list-style-type: none"> • Duxque Graecis. Periphrasis est arietis [...] 	43
	<ul style="list-style-type: none"> • Alimentaue mitia. Periphrasis est frumenti ante cuius inventionem glandibus homines vescebant. 	43-44
	<ul style="list-style-type: none"> • Inexpugnabile gramen. Indomabile quod nulla ratione ita domari potuit, ut non renascatur. Videtur autem felicitatis esse periphrasis; gramen sane spes est herbae fere ubique nascentis, quamvis simpliciter pro herba frequenter gramen accipitur. 	50
	<ul style="list-style-type: none"> • Fluminis Elei. Periphrasis est Alphei. 	54
repetitio	<ul style="list-style-type: none"> • In urbem Tritonida. Periphrasis est Athenarum, quae ab Athena, hoc est Pallade, quae et Tritonia et Tritonis dicitur, fuit cognominata. 	56
	<ul style="list-style-type: none"> • Dona Cereris. Periphrasis est frumenti. 	57
	<ul style="list-style-type: none"> • Prima dedit leges. Repetitio est quae maxime laudationem exornat. 	44
synecdoche	<ul style="list-style-type: none"> • Repetitio autem illius copulae sed et rem amplificat et orationem exornat. Cum enim unum dicatur plura tamen esse videntur. 	51
	<ul style="list-style-type: none"> • Longosque reflectitur ungues. Synecdoche poetica. Si enim esset soluta oratio longi ungues reflectuntur, diceremus? 	52-53
similitudo	<ul style="list-style-type: none"> • Tigris ut auditis. Hac similitudine poeta ostendit Perseum addubitasse utrum prius percuteret, cum ambo instarent alter a dextra alter a sinistra Molpeum an Echemmonem. 	36
	<ul style="list-style-type: none"> • Laeta deae frons est. Et Cereris et Proserpinae laetam esse frontem accipere possumus. Ambae namque e maestis ac tristibus laetae atque hilares sunt effectae. De Proserpina tamen praecipue esse intelligendum quae subiicitur, similitudo aperte ostendit. 	54
	<ul style="list-style-type: none"> • His autem similitudinibus et Arethusae fugientis et Alphei persequentis celeritas declaratur. 	55

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την ανάλυση του υπομνήματος του Raphael Regius στο πέμπτο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου επιβεβαιώνεται η εμβληματική του θέση στην υπομνηματιστική παραγωγή της αναγεννησιακής Ιταλίας του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα. Μέσω των διαφορών που επισημάνθηκαν με την προγενέστερη μεσαιωνική παράδοση, αναδεικνύεται μια εναλλακτική προσέγγιση στο υπόμνημα, που χαρακτηρίζεται από την

εφαρμογή νέων μεθόδων στην ανάλυση των κειμένων και την έλλειψη της χαρακτηριστικής για τον μεσαιώνα αλληγορικής και ηθικολογικής ερμηνείας.

Μέσα από την αποκωδικοποίηση και κατηγοριοποίηση των πάσης φύσεως πληροφοριών του συγκεκριμένου υπομνήματος, έγινε σαφής ο σκοπός του συγγραφέα, που ήταν να καταστήσει, από τη μια, το υπόμνημά του μια εγκυκλοπαίδεια γενικών γνώσεων για κάθε ενδιαφερόμενο, και να συμβάλει, από την άλλη, στη βελτίωση του λατινικού ύφους των αναγνωστών του, μεριμνώντας ιδιαιτέρως να εμφυσήσει στους μαθητές του την ανάγκη τελειοποίησης της γνώσης τους της λατινικής γλώσσας, προκειμένου να έρθουν σε επαφή με την κλασική παράδοση και να την εκτιμήσουν. Ωστόσο, στην παράδοση αυτή εντάσσονται και τα ελληνικά κείμενα και στο πλαίσιο αυτό προσπαθεί να αναδείξει και την πολύ καλή γνώση του της ελληνικής γλώσσας, γεγονός που αποδεικνύεται όχι μόνο από την παράθεση των ελληνικών όρων και φράσεων στο υπόμνημά του, αλλά και από το ότι προβαίνει σε υποδείξεις για τη σωστή χρήση της ελληνικής γραμματικής και της ορθογραφίας.

Η μεγάλη ευχέρεια στη χρήση των πηγών αναδεικνύει το εύρος της γνώσης των κλασικών κειμένων από τους ουμανιστές, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ανακάλυψη της τυπογραφίας και την κυκλοφορία ανθολογιών και επιτομών. Η παρουσίαση της μεθόδου που ακολούθησε ο συγγραφέας και της χρήσης των πηγών του συνέβαλε στο να αναδειχθεί ο τρόπος εργασίας ενός αναγεννησιακού μελετητή των κλασικών κειμένων, με ευρεία γνώση σε θέματα της κλασικής γραμματείας.

Οι *Enarrationes* του Raphael Regius στις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου φέρουν τη σφραγίδα μιας νέας προσέγγισης των κειμένων της κλασικής γραμματείας, που στηρίζεται κυρίως στη βαθιά και ουσιαστική ενασχόληση με το ίδιο το κείμενο ως προϊόν της εποχής του και όχι ως όχημα για θρησκευτική προπαγάνδα. Η προσέγγιση αυτή έχει ως αποτέλεσμα ο ουμανιστικός υπομνηματισμός να διαφοροποιείται από τον μεσαιωνικό και ως προς τη μορφή και ως προς τους στόχους του. Η ευρύτατη διάδοση του υπομνήματος αυτού μαρτυρεί την επίτευξη των στόχων του συγγραφέα και αντανακλά την ανάγκη των λογίων της εποχής για την απόκτηση της γνώσης του αρχαίου κόσμου.

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση και μεταφρασμένη

Albrecht, M. (2017). *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Attali, J. (1992). *1492, Από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση* (μτφρ. Γ. Ε. Φασουλάκης). Αθήνα: Εκδόσεις Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνη

Γιαννάτος, Ι. Θ. (1966). *Μεταμορφώσεις του Οβιδίου*. Αθήνα: Δίφρος

Εδουάρδου, Θ. (1903). *Εγχειρίδιον Ελληνικής και Λατινικής Παλαιογραφίας* (μτφρ. Σ. Π. Λάμπρου). Αθήνα: Δ. Π. Σακελλαρίου

Festa, N. (2000). *Ουμανισμός, Τα κλασικά γράμματα στην Αναγέννηση* (μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος). Αθήνα: Τα Νέα Ελληνικά

Ζάχου, Β. Κ. (2017). *Εισαγωγή στην Λατινική Παλαιογραφία*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη

Hardie, P. (2010). *Οβίδιος, The Cambridge Companion* (μτφρ. Α. Ν. Μιχαλόπουλος - Χ. Ν. Μιχαλόπουλος). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα

Kenney, E. J. - Clausen, W. V. (2015). *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα

Le Goff, J. (1991). *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης* (μτφρ. Ρ. Μπενβενίστε). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας

Μπαρούτσος, Φ. (2019). *Αναγέννηση. Η ιστορία μιας έννοιας*. Αθήνα: Εστία

Νικήτας, Δ. - Τρομάρας Λ. (2019). *Σύγχρονο Λατινοελληνικό Λεξικό*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press

Παπαγγελής, Θ. Δ. (2009). *Σώματα που άλλαξαν τη θωριά τους. Διαδρομές στις 'Μεταμορφώσεις' του Οβιδίου*. Αθήνα: Gutenberg

Ritchie, R. (2005). *Ιστορικός Άτλας της Αναγέννησης* (μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός). Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας

Χαραλαμπίδης, Α. (2017). *Η Ιταλική Αναγέννηση*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press

Ξενόγλωσση⁵¹

- Allen, P. S. et al. (1906-1958) *Opus Epistolarum Erasmi Roterodami*, I-XII. Οξφόρδη: Oxford University Press
- Anderson, W. S. (1993). *Ovid's Metamorphoses, Books 1-5* (6^η εκδ.). Στουτγάρδη: B. G. Teubner
- Benedetti, M. (2008). *Raphael Regio in Ovidii Metamorphosin Enarrationes (Libri I-IV)*. Φλωρεντία: Sismel, Edizioni del Galluzzo
- Bischoff, B. (1990). *Latin Palaeography. Antiquity and the Middle Ages* (μτφρ. D. A. Croinin-D. Ganz). Κάιμπριτζ: Cambridge University Press
- Bömer, E. (1969-1986). *P. Ovidius Naso. Metamorphosen, I-VI*. Χαϊδελβέργη, Carl Winter Universitätsverlag
- Breccia Fratadocchi, M. (2001). «Giovanni da Cerreto, detto Tacuino». *Dizionario Biografico degli Italiani* 55
- Cappelli, A. (1999). *Dizionario di Abbreviature Latine ed Italiane*. Μιλάνο: Ulrico Hoepli
- Cosenza, M. E. (1962-1967). *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300-1800*. Βοστώνη: G. K. Hall
- Dinkova-Bruun, G. (επιμ.) (2022). *Mediaeval et Renaissance Latin Translations and Commentaries: Annotated Lists and Guides, Catalogus Translationum et Commentariorum vol. 12: Ovid, Metamorphoses*. Turnhout: Brepols
- Fowler, D. (1997). «On the Shoulders of Giants: Intertextuality and Classical Studies», *Materiali e Discussioni per l'analisi dei testi classici* 39, 13-34
- Fumagalli, E. (2002). «Osservazioni sul primo libro del commento di Raffaele Regio alle Metamorfosi». Marek, H. - Neuschäfer, A. – Tichy, S. (επιμ.), *Metamorphosen. Wandlungen und Verwandlungen in Literatur, Sprache und Kunst von der Antike bis zur Gegenwart. Festschrift für Bodo Guthmüller zum 65.Geburtstag*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 81-94
- Ghisalberti, F. (1946). «Mediaeval Biographies of Ovid». *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 9, 10-59

⁵¹ Για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας χρησιμοποιήθηκαν σε όλο το εύρος της, αλλά χωρίς ρητή αναφορά, το υπόμνημα του Bömer, οι γραμματολογίες των von Albrecht και Kenney-Clausen, καθώς και οι σύγχρονες εκδόσεις και μεταφράσεις των έργων του Οβιδίου (Hill, Holzberg, Tarrant, Γιαννάτος, Παπαγγελής).

- Gibson, R. (2002). «'CF. E.G.': A typology of 'paralles' and the function of commentaries on Latin poetry». R. K. Gibson, C. S. Kraus, (επιμ.), *The Classical Commentary: Histories, Practices, Theory* (Mnemosyne Supplement 232). Brill, 331-57
- Gumbrecht, H. U. (1999). «Fill Up Your Margins! About Commentary and Copia». G. W. Most (επιμ.), *Commentaries – Kommentare*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 443-53
- Guthmüller, B. (1975). «Lateinische und volkssprachliche Kommentare zu Ovids „Metamorphosen"». Buck, A. - Herding O. (επιμ.). *Der Kommentar in der Renaissance*. Bonn-Bad Godesberg: Deutsche Forschungsgemeinschaft, 119-140
- Hill, D. E. (1992). *Ovid Metamorphoses V-VIII. Edited with Translation and Notes*. Warminster: Aris & Phillips Ltd
- Holzberg, N. (1996). *P. Ovidius Naso. Metamorphosen. Lateinisch-Deutsch. In deutsche Hexameter übertragen von Erich Rösch*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Huber-Rebenich, G. (2002). «Kontinuität und Wandel in der frühen italienischen Ovid-Illustration. Die Tradition der Holzschnitte zu Giovanni die Bonsignoris Ovidio Metamorphoseos vulgare». Marek, H. - Neuschäfer, A. - Tichy, S. (επιμ.), *Metamorphosen. Wandlungen und Verwandlungen in Literatur, Sprache und Kunst von der Antike bis zur Gegenwart. Festschrift für Bodo Guthmüller zum 65.Geburtstag*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 63-79
- Jeannerete, M. (1990). «Préfaces, commentaires et programmation de la lecture. L'exemple des Métamorphoses». G. Mathieu-Castellani & M. Plaisance (επιμ.), *Les commentaires et la naissance de la critique littéraire France / Italie (XIVe-XVIesiècles) Actes du Colloque international sur le Commentaire Paris, mai 1988*. Παρίσι: Aux Amateurs de Livres, 31-39
- Keil, H. (1855-1880). *Grammatici Latini I-VII*. Λειψία: Teubner
- Kraye, J. (2011). *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism* (11^η εκδ.). Καίμπριτζ: Cambridge University Press
- Lo Monaco, F. (1992). «Alcune osservazioni sul commento umanistico ai classici nel secondo Quattrocento», O. Besomi – C. Caruso (επιμ.), *Il commento ai testi. Atti del Seminario di Ascona 2-9 ottobre 1989*. Βασιλεία, Βοστώνη, Βερολίνο: Berkhäuser Verlag, 103-154
- McKinley, K. (1996). «The medieval commentary tradition 1100-1500 on Metamorphoses 10» *Viator* 27, 117-149
- Moss, A. (1998). *Latin Commentaries on Ovid from the Renaissance*. Signal Mountain, TN: Summertown, for the Library of Renaissance Humanism
- Müller, C. (1841-1873). *Fragmenta Historicorum Graecorum I-IV*. Παρίσι: A. Firmin-Didot

Mundt, L. (2019). *Georg Sabinus Fabularum Ovidii interpretatio - Auslegung der Metamorphosen Ovids*. Βερολίνο-Βοστώνη: De Gruyter

Pade, M. (2005). *On Renaissance commentaries. Noctes neolatinae; Bd. 4*. Hildesheim: Olms

Pade, M. (2013). «Niccolo Perotti's Cornu Copiae. The Commenatry as a Repository of Knowledge». K. Enenkel – H. Nellen (2013). *Neo-Latin Commentaries and the Management of Knowledge in the Late Middle Ages and the Early Modern Period (1400 -1700)*. Leuven University Press, 241-262

Pignatti, F. (2016). “Raffaele Reggio”. *Dizionario Biografico degli Italiani* 86, 744-748

Robathan, D. M. - Cranz, F. E. - Kristeller, P. O. - Bischoff, B. (1976). «A. Persius Flaccus». *Catalogus Translationum et Commentariorum vol. III*, Washington, DC: Catholic University of America Press, 269-71 (Raphael Regius)
http://catalogustranslationum.org/PDFs/volume03/v03_persius.pdf

Schweiger, F. L. A. (1962). *Bibliographisches Lexicon der gesamten Literatur der Römer. Teil II. M-V*. Άμστερνταμ: Verlag Adolf M. Hakkert

Skoie, M. (2006) Βιβλιοκρισία για το Pade, M. (2005) στο:
<https://bmc.brynmawr.edu/2006/2006.02.49/>

Stefani, F. et al. (1879-1903). *M. Sanudo, I Diarii*. Βενετία: A spese degli Editori

Tarrant, R. G. (επιμ.) (2004). *P. Ovidi Nasonis Metamorphoses*. Οξφόρδη: Oxford University Press

Wendel, K. (1935). *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*. Βερολίνο: Weidmann

Wissowa, G. - Kroll, W. - Mittelhaus, K. - Ziegler, K. (επιμ.) (1893-1978). *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Στουτγάρδη

Δικτυογραφία

Raphael Regius, *Enarrationes in Metamorphoseos Ovidii*, Βενετία 1513: Giovanni Tacuino da Trino (τελευταία πρόσβαση 3/12/2022)

https://books.google.gr/books?id=6GVeAAAacAAJ&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=twopage&q&f=false

<https://www.oxfordscholarlyeditions.com/page/95>

<https://latin.packhum.org/>

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper>

<https://topostext.org/>

6. ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

6.1. Ευρετήριο συγγραφέων και έργων

Έλληνες συγγραφείς

Αισχύλος	
ap. Steph. Byz. <i>Ethn.</i> 496.9	45
Διογένης Λαέρτιος	
<i>Βίοι Φιλοσόφων</i> , 8.75.1-4	47
Διόδωρος Σικελιώτης	
<i>Ιστορική Βιβλιοθήκη</i> , 4.7.1-4	39
<i>Ιστορική Βιβλιοθήκη</i> , 5.5.1-2	46
Ευσέβιος	
<i>Χρονικόν</i> , 52.12 (ed. Helm, <i>Hieronymi Chronicon</i>)	40
Ηρόδοτος	
<i>Ιστορίαι</i> , 4.175	34
<i>Ιστορίαι</i> , 7.63.7	32
ΗΣίοδος	
<i>Θεογονία</i> , 337-340	52
Μουσαίος	
<i>Fg. 15 ap. Schol. in Apoll. Rh. III 1 p. 487 Keil</i>	39
Νίκανδρος	
<i>FGrHist 271 F 5 ap. Schol. in Apoll. Rh. ibid.</i>	50
Παλαίφατος	
<i>Περί Απίστων</i> , 28	40
Παυσανίας	
<i>Ελλάδος Περιήγησις</i> , 1.14.1-4	55
<i>Ελλάδος Περιήγησις</i> , 1.41.8	40
<i>Ελλάδος Περιήγησις</i> , 8.24.3	54
<i>Ελλάδος Περιήγησις</i> , 8.54.2	54
<i>Ελλάδος Περιήγησις</i> , 10.38.8	40
Πλούταρχος	
<i>Διηγήσεις παράλληλοι</i> , 310. b.5 - c.3	46
Σιληνός	
ap. Steph. Byz. <i>Ethn.</i> 496.7	45
Στέφανος Βυζάντιος	
<i>Εθνικά</i> , 434.1	34
<i>Εθνικά</i> , 635.15-18	48
Στράβων	
<i>Γεωγραφικά</i> , 9.1.18	56
<i>Γεωγραφικά</i> , 10.3.13	46
<i>Γεωγραφικά</i> , 10.3.17	41
<i>Γεωγραφικά</i> , 10.5.1	39
<i>Γεωγραφικά</i> , 10.5.10	38
Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο	

4.993-994	43
4.1206-1216	46
Τίμαιος (ο Ταυρομενίτης)	
<i>Fg. 54 ap. Schol. In Apoll. Rh. IV 983 p. 203 Müller</i>	46
Φανόδικος	
<i>FGrHist 397 F 2 ap. Schol. In Apoll. Rh. I 419 p. 38 Wendel</i>	50
Φερεκύδης	
<i>Fg. 2.26 ap. Schol. In Apoll. Rh. IV 1515 p. 75 Müller</i>	37
Λατίνοι συγγραφείς	
Cicero	
<i>De Natura Deorum, 3.52.1-3</i>	42
<i>In Verrem, 2.4.106</i>	46
Claudianus	
<i>De raptu Proserpinae, 2.112-113</i>	44
<i>De raptu Proserpinae, 3.359-360</i>	47
Diomedes	
<i>Ars, 1.477</i>	47
Iuvenalis	
<i>Saturae, 10.168</i>	41
<i>Saturae, 10.177</i>	48
<i>Saturae, 15.1-2</i>	42
Lucanus	
<i>Bellum Civile, 9.511-514</i>	30
Macrobius	
<i>Saturnalia, 5.18.6-8</i>	52
Plinius	
<i>Naturalis Historia, 4.14.2-5</i>	49
<i>Naturalis Historia, 4.69.2-4</i>	39
<i>Naturalis Historia, 5.33.1-5</i>	34
<i>Naturalis Historia, 8.72.1-4</i>	40
<i>Naturalis Historia, 11.91.6-7</i>	48
<i>Naturalis Historia, 18.79.3-6</i>	49
<i>Naturalis Historia, 18.152.6-8</i>	49
<i>Naturalis Historia, 18.161.1-3</i>	49
Ovidius	
<i>Metamorphoses, 1.61-62</i>	35
<i>Metamorphoses, 4.55-57</i>	33
<i>Metamorphoses, 4.701-705</i>	36
<i>Metamorphoses, 4.786</i>	32, 38
<i>Metamorphoses, 5.310</i>	41
<i>Metamorphoses, 5.318-324</i>	42
<i>Metamorphoses, 5.539-541</i>	51
<i>Metamorphoses, 5.607</i>	54
<i>Metamorphoses, 7.1-6</i>	30
<i>Fasti, 4.507-562</i>	56

Tortellius (Johannes Tortellius Aretinus)	
<i>De Orthographia</i> , 120	45
Trogus (επιτομή του M. Iunianus Iustinus)	
<i>Epitoma Historiarum Phlippicarum T. Pompeii Trogi</i> , II 6.12	55
Vergilius	
<i>Aeneis</i> , 1.664	44
<i>Aeneis</i> , 1.731	31
<i>Aeneis</i> , 3.335	35
<i>Aeneis</i> , 3.692-694	50
<i>Aeneis</i> , 4.14	35
<i>Aeneis</i> , 5.248	54
<i>Aeneis</i> , 5.401-405	33
<i>Aeneis</i> , 8.138-139	35
<i>Aeneis</i> , 9.327-328	34
<i>Georgica</i> , 1.9	52
<i>Georgica</i> , 1.383-384	45
<i>Georgica</i> , 3.311-313	34
<i>Georgica</i> , 4.292-293	36

6.2. Ευρετήριο ονομάτων και γεωγραφικών όρων

Acarmania	55	Argos	39
Achaia	54	Ascalaphus	52
Achelois	53	Asia	46, 57
Achelous	53	Assyria	33
Acheron	52	Asteria	51
Acrisius	38	Athena	56, 57
Actaeon	47, 57	Athenae	56, 57
Actor	34	Attica	56-57
Aegyptus	43	Atys	32-33
Aethiopia	31, 33, 41	Ausonia	44
Aethon	46	Babylonia	33
Aetna	44-46, 48	Bacchiadae	47
Aetolia	51, 56	Bacchias	47
Africa	44	Bacchus	31, 43
Aganippe	42	Bactra	35
Alastor	46	Bactria	35
Alexander Magnus	42	Bellerophontes	41
Alpheus	55	Boeotia	39, 42-43, 55
Ammon	31	Brundisium	49
Anapus	47	Buta	44
Andromeda	31, 32, 34, 36-39	Calliope	40, 43, 57
Androthoe	38	Cariae	41
Aonia	41, 43	Cassiepeia	31
Apollo	44	Cato	31
Arabia	36	Caucasus	34
Arcadia	36, 50-51, 54-55	Cayster	46
Arethusa	47, 50-51, 54, 55-56	Celadon	35
Argonautae	31	Celeus	48, 56

Cepheus	32	Garamantes	31
Cepheni	31	Gigantes	43
Cercyra	47	Gorgon	36-39
Cerealia	44	Graecia	44
Ceres	43-44, 48-49, 52, 56	Gyaros	39-40
Chaon	36	Haemon	42
Chaonia	36	Haemonia	42
Chersicrates	47	Hannibal	44
Chloris	42	Helicon	39-40, 57
Chrysaor	39	Henna	46
Cinyps	35	Hercules	44, 53
Circe	53	Hieron	44
Clio	40	Hippocrenes	42
Colchos	47	Hispania	41, 50
Corinthus	47	Homer	40
Corythus	35	Hyantes	42
Cranaus	57	Hymenaeus	33
Croesi Lydorum	32	Iambas	48-49
Cronos	47	Iapetus	35
Cyane	42, 44-45, 47-48	India	31-32, 35
Cybele	32	Ion	57
Cyclas	40	Ioniae	41
Cyllene	36, 55	Ios	40
Cyprus	39-40	Isthmia	47
Danae	31, 38	Italia	44
Daulis	41	Ithaca	51
Deiopea	56	Iudea	35
Delos	51, 56	Iuno	42, 46
Diana	43, 45, 51, 54-56	Iuppiter	31-32, 43-44, 47, 53
Dianira	53	Lato	51
Dictys	38	Leucosia	53
Dionysius	47	Libya	31, 35, 43, 55
Drepanum	47	Ligea	53
Eleus	50	Lilybaeum	44
Elis	50-51, 55	Lycabas	33
Emathia	42	Lycaon	55
Ephesus	46	Lynceus	34
Epirus	36	Lyncus	56
Erato	40	Lynx	57
Erebus	52	Lyrnesos	49
Erycus	34, 44-45, 55	Macedonia	42
Erymanthus	55	Maenalon	55
Erytus	34	Maeonia	41
Eryx	34, 44	Maia	36
Euterpe	40	Marmarides	35
Etruria	51	Medusa	33, 36-42
Euboea	51	Meganira	56
Gallia	41	Megenira	48
Ganges	32		

Melissus	47	Phocis	41
Melpomene	40	Phoebus	43, 46
Mendes	35	Phoenice	32-33
Mercurius	36, 38-39	Phorbas	33
Minerva	57	Phorcus	38
Mnemosyne	40	Phrygia	32
Molpeus	36	Pieria	41-42
Mopsopia	57	Pierus	42, 57
Mopsopus	57	Pisa	47, 50-51
Musae	40-43	Pisae	47, 50
Myndus	35	Plemmyrium	51
Myonia	41	Pluto	44, 48
Myrrha	33	Pompeius	34
Nabataea	36	Pontus	55
Nasamones	35	Polydaemon	34
Naxos	40	Polydectes	38-39
Neptunus	31	Polymnia	40
Nereides	31	Posidon	57
Nileus	37	Priamus	33
Nilus	37	Proetus	38
Nycteus	46	Proserpina	42, 45-50, 52-54
Oceanus	46	Psophis	55
Olympia	47, 50	Psophites	55
Ops	43	Pyreneus	41
Orchomenos	55	Rhoetus	32
Orphnaeus	46	Sardinia	49
Orphne	52	Saturnus	43, 48
Ortyges	56	Scyros	40
Ortygia	47, 51, 54, 56	Scythae	57
Paeones	42	Scythia	34, 56
Paeonia	42	Semiramis	34
Pachynum	44	Seriphos	39
Palaestina	35	Sibylla	49
Palici	46	Sicanus	49
Pallas	32, 36, 39-40, 45	Sicilia	44-47, 49-51, 54, 56
Parnassus	41	Silenus	46
Parthenope	53	Sirenes	53
Pegasus	39, 41	Spercheis	34
Pelasgus	42	Sporades	39
Pella	42	Stymphalis	54
Peloponessus	47	Stymphalus	54
Pelorus	44	Styx	35
Pergus	45	Suenites	33
Peristhenis	38	Syracusae	47
Persephon(e)	49	Syria	33, 35, 51
Perseus	31-39	Syros	33
Phineus	31-32, 36-37	Syrtes	35
Phlegethon	52	Tantalus	50, 55
Phocaea	41		

Tartarus	48	Trinacria	49
Terpsichore	40	Trinacris	44, 49
Terra	43	Triptolemus	56-57
Tethys	53	Typhon	43
Thalia	40, 46	Tyros	32
Thescelus	37	Ulixes	53
Thesmophoria	44	Urania	40
Thespia	42	Uranus	47
Thescelus	37	Venus	44-45
Thessalia	42, 55	Volusius	43
Thoactes	36	Vulcanus	46
Thrax	41	Xuthos	57
Thrinax	44	Zacynthus	55
Titan	43		

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Θέμα της παρούσας εργασίας είναι η μεταγραφή των σχολίων του Raphael Regius (περ. 1440 - 1520) στο πέμπτο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου και η κατηγοριοποίησή τους σε ετυμολογικά/σημασιολογικά, γραμματικά, μυθολογικά, πραγματολογικά και σχήματα λόγου. Η ανίχνευση των προτύπων και των πηγών του συγγραφέα αποτελεί έναν περαιτέρω στόχο της εργασίας. Η συστηματική ενασχόληση με την αποκωδικοποίηση των πάσης φύσεως πληροφοριών, που εμπεριέχονται στο συγκεκριμένο υπόμνημα, το οποίο αποτέλεσε βασικό έργο αναφοράς κατά την εποχή της Αναγέννησης, συμβάλλει στην ανάδειξη του τρόπου εργασίας ενός από τους πλέον σημαντικούς υπομνηματιστές της Αναγέννησης και της ευρύτατης γνώσης του της κλασικής γραμματείας.

SUMMARY

The subject of this thesis is the transcription of Raphael Regius' (c. 1440 - 1520) commentary on the fifth book of the *Metamorphoses* of Ovid and the categorization of its comments (etymological/semantic, grammatical, mythological, factual, figures of speech). The tracing of the author's patterns and sources is another aim of the thesis. A systematic engagement with the decoding of all kinds of information contained in this commentary, which was a key reference work during the Renaissance period, contributes to our understanding of the working method of one of the most important humanists of the Renaissance and his extensive knowledge of classical literature.